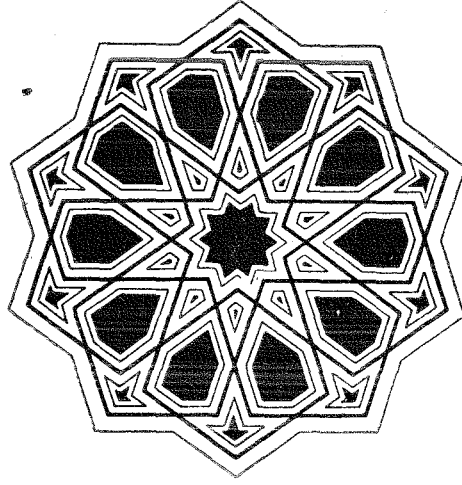

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

II—III

1952

ANKARA 1952 — YENİ MATBAA

BİR FETVA MÜNASEBETİYLE

FETVA MÜESSESESİ, EBUSSUUD EFENDİ VE SARI SALTUK

PROF. YUSUF ZİYA YÖRÜKAN

«İlâhiyat Fakültesi Dergisi» nin gegen sayısında M. Tayyip Okıç tarafından «Sarı Saltuk'a Ait Bir Fetva» başlığı altında bir makale yayınlandı.

Fetvayı isteyen Kanûnî Sultan Süleyman, veren de Seyhülislâm Ebussuud Efendi; istifta konusu, Sarı Saltuk, fetvada verilen hüküm: «Riyazet ile kadid olmuş bir keşiştir»; fetvanın sübut delili de hususî bir mecmuada yazılmış bulunmasıdır.

Tarihi iki büyük şahsiyetin Sarı Saltuk'la ilgilenmesi ve fetvanın garib hükmü dikkati çekiyor; fakat bunu görenler, haklı olarak fetva müessesesi hakkında hayrete, Ebussuud'un yaygın şöhretine karşı da tereddüde düşmüşlerdir. Yazıyı okuyanlardan tereddüd ve hayretlerini bana bizzat söyleyenler oldu; bu yüzden fetva müessesesini hisleriyle hareket eden ulemai rüsum elinde bir taassub âleti gibi gösterecek kılıkta olan bu fetva taslağı üzerinde bir eleştirme yapmağı, bu münasebetle de fetva müessesesinin önemi ve Ebussuud Efendinin şahsiyeti üzerinde açıklamada bulunmağı gerekli buldum.

Tayyip Okıç, bahis konusu fetvaya zemin hazırlamak için yazdığı yazıda, müslümanlığın güney doğu Avrupada zuhurunu ve bu sırada Balkanlarda dinî durumu, İslavların islâmlaşması meselelerini ele alıyor; buradan Sarı Saltuk'a ve asıl yazının temeli olan fetvaya geçiyor: «Osmanlı padişahlarının en büyüklerinden biri olan Kanûnî ile İmparatorluğun en meshur Seyhülislamı arasında bulunan Ebussuud Efendiden nesret eden, ayrıca Avrûsâdâ Türk misyonerlerinin en önemlisi sayılabileceğimiz Sarı Saltuk'a ait olan bu tarihi vesikayı aynen nesretmeği faydalı buldum» diyerek, kimin tarafından yazıldığı belirsiz bir mecmuada gördüğü, imzası Ebussuud imzasına, yazısı Ebussuud yazısına benzemeven; şekli fetva şekline, usulü fetva usulüne uymayan, fetvada riayet edilmesi zarurî sertlara aykırı, sorusu başka, cevabı başka ve yakın zamanda yazıldığı belli bir yazıyı, tarihi vesika diye sunuyor.

Bir fetvanın tarihi vesika sayılabilmesi için, herseyden önce, onun, bizzat yazarının elive yazılmış olması veya güvenilir bir kaynaktan salâhiyetli bir heyet tarafından, yazarına ait bulunduğunun tasdik edilmiş bulunması, yahut da, senedin, nisbetin ve rivayetin bu işlerle meşgul olanlar için bilinmesi lâzımcelen diğer ilmi yollarla isbat edilmiş bulunması lâzımdır. Bu vasıflardan birini haiz olmayan bir yazının, tarihi vesika sayılması şöyle dursun, ilmi karşısında onun hiç bir değeri olmaz. Fetvanın hususî bir mecmuada yazılmış olması ise, gerekli vasıfları aramada daha dikkatli olmamızı âmirir. Fetva bir vesika olarak sabit olduktan sonra, onun bevvinelerine ve cevabın müstenidatına, ilmi usule uygunluğuna, ilmi kıymet ve mahiyetine, müfti ve müsteftinin durumu na geçilir.

Savın yazar, öncül fikirlerle de olsa, mademki bir elyazması mecmuaya kıymet vermiş ve bunda gördüğü bir fetva taslağını makale mevzuu yapmıştır; bu halde okuyuculara, mecmua hakkında az çok bilgi vermeli ve onun, devanılacak bir vesika olmak için gerekli vasıfları haiz bulunup bulunmadığını belirtmeli idi. Herhangi bir ilmi meselesinde kaynak vazifesini gören tanınmış bir eserin tavsifi yapılır, kimin tarafından ve hangi tarihte yazıldığı, tedavül kaydına varıncaya kadar araştırılır da, tanınmamış bir eserin vesika olarak kullanılmasını mümkün kılan vasıflar ve kıymetler verilmez ve onun kim tarafından ve hangi tarihte yazılıp, hangi neviden bir mecmua olduğu aydınlatılmaz olur mu? Mecmua alelâde bir cep defteri ise, hiç bir şey ifade etmez; güvenilir bir zatın sahih ve muteber fetvaları topladığı bir «cönk» ise, üzerinde durulabilir. Bu cihet belli olma-
vinca da, yazı vesika sayılamaz.

Madem ki bu fetva suretine değer verilmiştir, mevzu Sarı Saltuk olduğuna ve hakkında verilen hüküm pek ağır bulunduğuna göre, bu adam kimdir ve niçin, hakkında böyle bir hüküm verilmiştir? Bu cihetler hakkında okuyucuya, kısa da olsa, bir fikir vermek lâzım değil midir? «Biz burada Sarı Saltuğun biyografyasını yazmak niyetinde değiliz, yalnız bu zat hakkında onun dinî durumunu gösteren bir vesikayı ortaya koymuş bulunuyoruz» deniyor. Fakat söz arasında «bizce haksız şekilde olmakla beraber», «Avrupadaki Türk misyonerlerinin en ünlüsü sayabileceğimiz Sarı Saltuk» cümleleri ve dâvanın aksine hükümler var.

Hangi delillere ve Sarı Saltuğun hangi ahval ve harekâtına binaen, hakkında böyle bir fetva verilmiştir, ne gibi delillere ve Sarı Saltuk hakkındaki hangi bilgilere dayanılarak fetvanın haksız olduğu ileri sürülmektedir ve bu zatın en ünlü islâm misyoneri olduğu hangi vesikalara dayanılarak söylenmektedir. Okuyucular bu derece müphemat içinde bırakılır mı ve bir şahsın dinî durumu böyle indî ve mücerred sözlerle gösterilmiş olur mu?

Kanûnî Sultan Süleyman, kendi zamanından üçyüz yıl önce yaşamış bir adam hakkında neden fetva istemek ihtiyacını duyuyor; fetvayı isteyen ile fetva mevzuu arasında münasebet ne? Her istiftanın bir sebebi, bir de gayesi olur; burada sebep nedir; maksat nedir? Boşa mı yoksa bu iş! Sonra da Kanûnî, bir kaç şeyhulislâmı yıllarca beraber bulunduğu ve tekrar tekrar Niş'ten geçtiği ve İbn-i Kemal tarihinde Sarı Saltuğun sûfiyyeden ve evliyaullahtan olduğunun yazıldığını da bildiği halde, hayatı boyunca bunu kimseden sormamış ta, son yıllarında sabırsızlanarak mektupla Ebussuud'dan neden sormuş olsun? Tarihi önemi hâiz bir vesika ortaya atılır da, sıhhatından şüpheler uyandıran bu cihetler izah edilmeden geçilir mi? Kaldı ki, Sultanın Sarı Saltuk türbesini ziyaret etmesi, onun hakkında bir kanaat ve bilgi taşıdığına delâlet etmektedir.

Keza, Ebussuud'a isnad edilen bir fetva, bir makale konusu olarak ele alındığı zaman, Ebussuud'un şahsiyeti, salâhiyeti, fetvada yolu, ilim usulünde titizliği veya müsamahası üzerinde durulmadan, bu gibi fetvalara hangi bakımdan güvenilir veya güvenilemez, bunlar araştırılmadan, böyle bir fetvanın böyle bir zata isnadının doğru olup olmayacağı incelenmeden, fetva sabitmiş gibi kabul edilir mi?

İlk hamlede yapılacak bu araştırmalardan sonradır ki, fetvanın mahiyetine ve ilmi kıymetine geçilir. Fetvanın ilim ve din karşısında mevkiini tesbit etmek için de, biri şekle, diğeri mânaya ait olmak üzere iki türlü incelemede bulunmak gerekir. Şekle ait araştırmada, vesikanın fetva tekniğine uygun olup olmadığına bakılır; meselâ Ebussuud Efendinin yazısı ve imzası bizce malûmdur. Vesika diye gösterilen yazı ve imza onun değil; müftiler, hiç bir zaman, Ahmet, Muhammed, Ebussuud veya İbn-i Kemal diye mücerred imza atmazlar. Her imzada «ketebehü'l-fakir Ahmed b. Kemal ufiye anı» gibi kayıtlar mutlaka bulunur. Ebussuud efendi ise, adına, bir de «el-hakir» sıfatını eklemektedir. Mukayese için ma'hud taslıkla ona ait bir fetvaya bakalım:

سلطان محمد صفي الدين
استفتا اليه في صورة
سنة سنه حاله حاله اسم اخره قرنا شم
التمه سلف بر مشكه في نه بوير ساكره صاري صالكني
دب ككرى شخص اولباء الله نمبر بيان سوريلوب
ر باصنت البرقة به اولمش بر كشمبر
ابو كشمبر

Şu iki fetvadan biri, şüphesizdir, şekle uygundur ve müftinin elyazısı iledir. Diğeri ise, şekil, yazı ve imza bakımından, mahiyetini kendiliğinden açıklamaktadır.

Fetvalarda umumiyetle mes'ele yazıldıktan sonra çizilen «el-cevab» çizgisine bir de «Allahu a'lem» eklenir. Bu, bir fantazi değil, fetvanın şartlarındandır; onun istişârî mahiyetini belirtir (1). Bunun gibi, fetvanın üst tarafına da, bir mes'ele çizgisi çizilir ve bu çizgide «mes'ele beyanında eimme-i Hanefiyeden cevap ne veçhiledir ki» ibaresi ya-

1) İbn-i Âbidin, Ukud üd-Düriyye; Tenkih ül-Fetava ül-Hamidiye, I, 3 «Edeb ül-Müfti»

zılır. Bu da bir süs değildir. Hanefî mezhebi kabul edilmiş olan yerlerde, müftü, hanefî esaslarına göre fetva vermekle mükelleftir ve bu cihetin fetvada açıklanması şarttır (2). Fetvayı mecmuaya yazan kimse, belli ki bu işi anlıyanlardan değil, eimme-i hanefiye diyecek yerde «eimme-i selef» demiştir.

Sonra, fetva isteyen şahsın müftiye müracaatı daima resmî olur. Müftinin verdiği cevap ta resmî ve gayri şahsîdir. «Sinde sindaşım, âhîret karındaşım» tâbirleri hususî mektuplarda gider. Farz edelim ki istifta suretini Kanûnî böyle yazmıştır. Bunun fetva-da aynen tekrarı icabeder mi? Görünüşe göre vesikanın soru tarafı Kanûnî'nin, alt tarafı müftinindir. Halbuki yazı ikisinin de değil, yabancı bir kalemindir. Usulen fetvayı müfti yazar, bu takdirde ise hususî ta'biratı kullanmağa mahal kalmaz.

Bundan başka, şahıs tayini suretiyle fetva istenemez, cevapta da şahıs tayini suretiyle hüküm verilemez; İftaî hüküm ile kazaî hüküm arasında başlıca fark buradan neş'et eder (3). Fetvaların şahıslara tatbiki icra kuvvetine (Emîre veya Hâkime) aittir. Hal' fetvalarında bile, meselâ, Abdülhamid şu ve şu zulümleri yaptı denmez de «bir padişah veya zeyd şu ve şu zulümleri yaparsa hal'i lâzım mıdır?» diye sorulur ve ona göre cevap verilir.

Sonra, «Sarı Saltuk dedikleri şahıs evliyaullahtan mıdır?» diye de soru olmaz. Bir kere mes'ele, fetva konusu değildir. Fetvada bir hüküm me'hazlerden veya dört delilin birinden çıkarılıp bildirilir; bir şahsın evliya olup olmaması ise kaynaklardan ve delillerden çıkarılamaz; kaldı ki buna verilen cevap ta suale mutabık değildir. Cevap, evliya-dandır veya değildir olacaktı. «Riyazet ile kadid olmuş bir keşiştir» hükmü ziyade al'el-cevap'tır. Şu da bir kâidedir ki, fetvada verilen bir hüküm, hiç bir zaman suali aşamaz; mes'eleler mütedahil olmadıkça ziyade al'el-cevap yapılamaz (4).

Mânaya ait araştırmaya gelince; Bu, fetvanın ilmî usul ve kavaide uygun olup olmadığı mes'alesidir ki, fetvanın asıl fıkıh cephesi ve ilimde yeri bakımından, hepsinin üstünde gelir, bunun üzerinde dikkatle durmağa mecburuz. Fetvanın ilmî kıymeti bakımından riayet edilecek bir takım mühim şartları ve usulü vardır. Müftiler de bir takım âdâb ve rûsum ile bağdırlar. Her mes'eledede önce beyyineler araştırılır ve hükme geçilince deliller gösterilir. Hiç bir müftü, mes'elenin beyyinelerini sabit görmeden, istinad ettiği delilleri ve me'hazları göstermeden fetva veremez; yoksa, fıkıh ilminin en yüksek derece-

2) İbn-i Âbidin, Red ül-Muhtar, c. I, ss. 70 «Fekeyfe bihlâfi mezhebihi feyekûnu ma'zulen.

3) Aynı eser, c. I, ss. 69 «innel Müftî muhbırın anıl hükmi ve'l-kadı mulzemün bihi»

4) İbn-i Âbidin, Tenkih ül-Fetava ül-Hamidiye, ss. 3 «Min edeb ül-müftî en lâ yektube fîl vakuâtı ala ma yelemuhu bel ala ma fîs suâl»

sini ihraz eden fetva isı. keyfi şeylerden mi sanılıyor? Bu kayıtlara ve şartlara riayet edilmemiş ve fetva işinden anlamayan biri tarafından uydurulmuş olan bir yazı, nasıl fetva camiasına idhal veya Ebussuuda nisbet edilebilir?

İşte bu son ilmi önemdir ki. bizi fetva müessesesi ve Ebussuud'un şahsiyeti hakkında, bu yazıyı yazmağa sevketmiştir. Yoksa, yukarıda işaret ettiğimiz cihetler, taslağın mahiyetini göstermiştir, üzerinde fazla durmağa değmezdi.

Fetva müessesesi :

Fetva, islâmda önemli bir müessesedir. İslâm dininin kurucusu Hz. Muhammed tarafından vaz' edilmiştir. Gayesi, dinde genişlemeyi mümkün kılmak, zamanda ve mekân-da çıkan yeni ihtiyaçları karşılamaktır. İki türlü vazifesi vardır: biri, dinin umumî hükümlerini fer'î mes'elelere tathik etmek; diğeri, yeni çıkan hadiseleri usul ve kavaid dairesinde örf ve mac'lahat, tevsi'a ve ruhsat icaplarıyla tevfiik etmektir. Bunun için müftiler ve salâhivetli fikir adamları yeni görüşlerle yeni ufuklar açmak ve her haneî bir mes'elede delillere ve örfe, kıyasa ve istihsana dayanarak dinî hükümleri zamanın ihtiyacına ve muasır hayat icabına göre tathik etmekle mükelleftirler. Örfeye dayanan hükümlerde ve tâbi'lerde örfün değişmesiyle hükümler değiştirilir. Bu sebeple de, müftinin nafiz nazar sahibi, halkın ihtiyacını ve âmmenin mesalihini kavramış olması şarttır. Hâllerinin ve örflerinin değişmesi karşısında kitaplardaki menkulât ile cevap verenler, halkın bir çok haklarını ayaklar altına almış olurlar (5). Bununla beraber hiç bir zaman delile dayanmadan fetva veremezler. Verecekleri hükümlerde naslardan maksad ve gaveyi araştırır, hadiselerin beyvinelerine bakar ve ictihada giderler. Bunun için de, yukarıda kaydettiğimiz dış şartlardan başka iç şartlara, mâna ve muhteva bakımından riayeti zarurî usul ve kavaide bağlıdır. Bunlara eski menhalarda fetva âdabı, ifta usulü, resm-i müfti gibi adlar verilmiştir (6). Bu usul ve kavaidin başlıcalarını göstereyim:

- 1) Fetva zan üzerine bina edilemez.
- 2) Garib mes'eleler ve kapalı konular üzerinde fetva verilemez.
- 3) Kavl-i mercuh ile ifta caiz değildir.
- 4) Müftinin mes'elede bitaraf olması, hasbî hareket etmesi şarttır.

5) Müfti, istifta konusunun beyyinelerini ve verilecek hükmün delillerini yakinen bilmediği mes'elelerde cevap veremez.

6) Beyyinelere ve delillere dayanmadan mesmuatına veya mahfuzatına bina ederek fetva veremez.

- 7) Şahsî bilgisini vakıya (mes'elenin gerçevesi içine) katamaz (7).

8) Müfti, müctehidlerden birinin sözüyle fetva verdiği takdirde o sözün hangi tarikle nereden istinbat olunduğunu bilmekle, kendi ictihadiyle fetva verdiği takdirde ise hükmün müstenidatını göstermekle mükelleftir.

9) Bir kimse küfrü mucib bir harekette bulunursa, sözün veva işin te'vili mümkün olduğu takdirde müfti sanığın küfrüne fetva veremez; zira haneffilere göre ehl-i kible tekfir olunmaz ve mü'mine kâfir demek te küfürdür.

5) İbn-i Âbidin. Resm-i müfti risalesi (Mecmual resail-i İbn-i Âbidin), ss. 45-48. bu mevzuda İbn-i Kayyum-u Cevzi (H. 751=M. 1350) nin «İlâm il-Muvakkilîn» adlı iki ciltlik mühim bir eseri vardır. Burada müftinin vazife ve salâhivetleri, iftanın kıymeti ve ve şartları hakkında çok mühim tafsilat vardır. Mehmet Âkif tarafından tercüme edilen Abdül'aziz Çavuş'un «Anglikan Kilisesine cevap» adlı eserinde İbn-i Kayyum'un bu baptaki mutalâaları pek güzel hulâsa edilmiştir ve fetva müessesesi hakkında kıymetli tenkidler yapılmıştır.

6) Resm-i müfti'ye dair İbn-i Âbidin'in bir manzumesi ve bu manzumenin 40 sahifelik bir serhi vardır. «Resail-i Âbidin» adı altında basılmıştır. İbn-i Âbidin bu bahsi. Reddülmuhtar'da (Âmire tab'i, c. I, ss. 63) ve Ukud ül-Düriye Tenkih ül-Fetava ül-Hamidiye (c. I, ss. 3) de tafsil etmektedir. Aynı malûmat. Kihistanî'nin mukaddemesinde ve Fetavavi Hindîye'nin kenarında basılmış olan Kaduhan Fetavasında (c. I, ss. 1), türkçe olarak ta. Mevzuat ül-Ulûm, Âdab-ı fetva, c. I, ss. 89 da, bu konu üzerinde gerekli malûmat verilmiştir.

7) Bak. İbn-i Âbidin. Tenkih ül-Fetava ül-Hamidiye, ss. 3 «Min edeb il-mufti en el yek-tube il'l-vakiati alâ ma yalemuhu bel alâ ma fi's-sualî»

Fetvanın dayanacağı menbaların ve delillerin haiz olması lâzımgelen vasıflarla müftilerin riayetle mükellef bulundukları inceleme usulü ve istinbat kaideleri üzerinde de ayrıca durulabilir.

İbn-i Teymiye, İbn-i Kayyim, İbn-i Kemal ve Ebussuud gibi fikir adamları fetva şartlarının ve müfti resminin zamanla daha müdilleştiğini ifade ederler. Kâtip Çelebi, müftilerin riyaziye, astronomi, tarih ve coğrafya bilmelerini de şart koşar ve bu ilimleri bilmiyen müftilerin yaptıkları hataları, madde tayini suretiyle gösterir (8).

Ebussuud Efendi, kendi adına toplanan fetvasında edeb-ül-müfti'ye ayırdığı bahiste ve bazı fetvalarında, müftinin nâsih ve mensuhu, muhkem ve müevveli, âdetleri ve örfleri bilmesini şart koştuktan sonra, eğer diyor, mes'ele ashabımızdan hilâfsız zahir rivayetle nakledilmiş ise onunla fetva verilir, eğer hanefî âlimleri arasında ihtilâf varsa Ebu Hanife ile müctehidlerden birinin kabul ettikleri reyi, muamelâtta ise, ashabının reyleri tercih olunur; diğer hallerde müfti araştırmada bulunur. Hanefî mezhebinde tutulmuş bir esas bulamadığı takdirde, diğer bir mezhep müctehidlerinin reylerini alır. Bunda da başlıca iki usul vardır: Birincisi, kendi mezhebi inisi gibi mes'eledede icthad etmesi, ikincisi, o mes'ele hakkında hükümdar iradesinin isdar edilmesidir. Zira mes'eeler, devrin ihtiyaçları ve halk maslahatı nazara alınarak tatbik sahasına konulur» der. Burada Ebussuudu, dört mezhepten fetva vermek yolunu açan geniş görüşlü bir mütefekkir olarak görüyoruz. Kendisinden, peygamberi söven bir adam hakkında fetva istenildiği zaman bu mes'ele, mesail-i hilâfiyedendir. Sultana arz olunur, iki icthadın arasını cemetmek için evvelâ şahsın haline bakılır, tövbesinin sıhhatine hükmedilirse Ebu Hanifenin re'yi ile, eğer tövbesinin sıhhatine hükmedilmezse Hanbelî veya Malikî mezhebi ile amel olunur demıştır ki, burada mezhepler arasını cem vardır. Müfti, hükümlerinde bu şartlara dayanmak ve gayet dikkatli olmakla mükelleftir (9). Bu şartlara riayet edilmedikçe, fetva sahih ve muteber sayılmaz; fetvanın zorluğu bundandır; değerini de bu şartlara riayetten alır.

Şurasını da kaydedelim ki, yeni çıkmış olan her hangi bir mes'ele, mahiyetine göre, ya bir araştırma mevzuudur, ya fetva, yahutta kaza mevzuudur. Araştırma mevzuu olduğu takdirde, onun hakkında ilmi beyanatta bulunulur ve buna dair bir risale yazılır; bunlar fetva mevzuu olamaz. Fetva mevzuu olduğu takdirde, mevcut hükümler ve deliller, hadiseye usulüne göre tatbik olunur veya icthada gidilir. İctihada gitmek için, evvelâ, mes'ele, âlimler arasında münakaşa ve bir hey'et-i ilmiye tarafından tezekkür edilir. Ebu Hanife devrinde icthad edilen mes'eeler üzerinde cereyan eden meşhur münakaşaları bir tarafa bırakalım, İbn-i Kemal ve Ebussuud zamanlarında, yeni bir hüküm verileceği sırada yapılan münakaşa ve müzakereleri tarih bize göstermektedir.

İftai hükümden başka, bir de kazai hüküm vardır ki, yukarıda, bunlar arasındaki farka işaret etmiştik. Bunların biri tegrii mahiyettedir, diğeri icrai. Fetva şahıs zikretmez; umumî kaide halinde mes'eleyi vaz eder; kaza, o hükmü şahsa tatbik eder. Fetva, o günün mes'elesindeki hükmün diyanî cihetini, alâkalının istiftası üzerine tâlim eder. Mazide geçmiş bir hâdis, senelerce evvel ölmüş bir adam hakkında ise, icabederse, ancak bir risale yazılabilir; bu konularda ifta ve kaza cereyan edemez; nitekim, Molla Miskin'in Kenz şerhini tahşiye eden Seyyid Muhammed Ebussuud «fetva, vakıa ve hadise zuhurunda sorulan mes'eleye karşı bir hükm-ü şer'iyi ilzam ve hile olmıyarak ihbardan ibarettir» der (10).

Yukarıda yazdığımız ilmi şartlardan başka, fetvanın muteber sayılması için bir takım merasim daha vardır: Fetva, usulüne göre yazılmalı, hadiseye münhasır olmalı, hükmün me'hazı ve delili gösterilmelidir. Bilhassa yazı müftinin imzasını taşımalıdır, birinci derecede şart budur. Eğer bu şart tahakkuk etmezse, fetva, bir mütehasısın eserinde me'haz gösterilerek nakledilmiş olmalı veya fetvanın o müftiye ait olduğu, fetva hey'eti tarafından tasdiklenmelidir. Eğer fetvalar bir mecmua halinde toplanmış ise, onun da bizzat müfti tarafından yazılıp toplanmış olması, eğer basılmış ise, aslına uygun olduğunun, bir hey'et-i ilmiye tarafından tasdik edilmiş bulunması lâzımdır; yoksa fetva sahih ve muteber sayılamaz.

8) Mizan ül-Hak fi İhtiyar ül-Ehak, ss. 12-14.

9) İbn-i Abdin risalesi, ss. 50-51 «fetva ile tekfir caiz değildir».

10) Ebüdduud ül-Hanefî, Feth ül-Muin alâ Molla Miskin, Mısır tab'ı, c. I, ss. 26.

Eskiden matbuat kolaylığı bulunmadığı için, meraklılar, ilim yolcusu olsun veya fantazi düşkünü olsun, kıymetli eserleri, risale ve makaleleri mecmualarda toplarlardı. Bunların sıhhati, isnadı ve senedi, hangilerine ilmî bir kıymet verilebileceği cihetleri için, toplayıcısının şahsiyeti araştırılır, mecmuanın tahrir ve tedavül kayıtlarına bakılır ve muhtevası ona göre kıymetlendirilirdi. Ebussuud Efendinin fetva müsevvidleri ve fetvahane halifeleri arasında bir çok "cönk" sahipleri vardır. Keşf üz-Zunnun'da fetava bahsinde, onun fetvalarının kimlerin müsveddelerinden ve hangi kalem kâtiplerinin (halifelerin) cönklerinden toplandığı gösteriliyor; yine burada, Muslihiddin halife, Şücaüddin halife, Hüseyin halife; Şükrullah halife cönklerinden, Kadı Zade, Palamur Zade, Veli çelebi ve Muid cönklerinden ve fetva kitaplarına alındığı takdirde, bu cönkler için kullanılmış remizlerden bahisler var.

Ebussuud'un devrinde yaşamış ve kendisinden bir yıl sonra (H.983/M. 1575) ölmüş olan Tüzün Zade (11) nin topladığı Ebussuud fetvası ile İskilipli Veli Yegân (vefatı: H. 998/M.1590) tarafından toplanan ve diğer büyük müftilerin fetvalarıyla karşılaştırılan fetvası ve H. 933 (M. 1575) de Sultan Murad adına mecmualardan toplanan diğer fetvası hakkında ilim hey'etlerinin verdikleri değeri biliyor muyuz? Bu fetvalar mecmualardan toplanmış oldukları için muteber değildirler. Sultan Murad namına toplanıp yazılan Ebussuud fetvasına Muslihüddin halifenin cöngünden alınanlara (m ş), Kadı Zadenin cöngünden alınanlara (k ž) işareti ve ilâ... konulmuştur. Bu Kadı Zadenin bitaraf olmayıp, tarikatçılarla mücadele halinde bulunduğunu ve mutasavvıflara buğuz ettiğini biliyoruz. Böyle bir adamın cöngünde, farzedelim, Sarı Saltuk hakkında bir fetva bulunursa ona güvenilebilir mi?

Makalede kaynak olarak gösterilen mecmua hangi nevi cönklere aittir. Yukarıda kaydettiğimiz cönklerden biri olduğu takdirde dahi, fetvanın sıhhati üzerinde araştırma yapmak lâzımdır. Bir fetvanın herhangi bir elyazma mecmuada bulunması şöyle dursun, fetva kitapları içinde bulunması da, gerekli şartları haiz olmadıkça, onun yazarına isnadı ve fıkhan sıhhati kabul edilemez. Şeyh-ül İslâmların en münevverlerinden mühtî üs-sakaleyh ünvanını ihraz etmiş bulunan Kemal Paşa zadenin de, müftîl-Enam Ebussuud'un da fetava kitaplarındaki fetvaları, ilmî usullerle sabit olmadıkça ve metinler müstenidatıyla te'yid edilmiş bulunmadıkça müteber ve ma'mulün bih değildirler.

Ebussuud'un ve İbn-i Kemal'in fetvada ihtisaslarından ve yaygın şöhretlerinden faydalanmak için, çok kimseler, şahsî mütalâalarını te'yid maksadiyle, bazı sözleri onlara nisbet ile, bir takım asılsız fetvaları, onların fetva kitaplarına sokmuşlardır. Bu yüzden de bu iki zatın fetva kitapları, fetva heyetleri tarafından gayri mütemed sayılmışlardır.

Ahlâk, mezahip ve tasavvuf kitaplarında peygambere isnad olunduğunu gördüğümüz hadislerin doğruluğunu kabul etmek için, nasıl onların bu kitaplarda yazılı olmaları kâfi gelmiyor da, ayrıca hadislerin senedi ve usul dairesinde dirayeten ve rivayeten sübutu aranılıyorsa, bu gibi şüpheli fetvaların da mecmua ve kitaplarda yazılı olmaları onların doğru olduklarını kabule kâfi değildir; sıhhati için usulüne göre fetvanın istinad ettiği delillere, nisbeti için de, bizzat müftinin elyazısına kadar gitmek gerekir. Bu vasıfları haiz olmayan mücerred sözlere de fetva kitap ve mecmualarına da güven yoktur.

Bugün ellerde dolaşan fetva kitaplarından bazıları hem muteberdirler hem de me'haz olurlar; bazıları muteberdir, me'haz olamazlar; bazıları ise muteber değildirler. Arapça yazılmış Kadıhan, Bezzaziye, Fetavayı Hindiye, türkçe yazılmış Netice fetvaları muteberdirler ve me'hazları beraberce zikredilmiş olduğu için me'hazdırlar. Keza, Ali Efendi fetvası muteberdir, çünkü bu fetvaların, şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi tarafından yazılmış olduğu sabittir ve bu, bir ilim hey'eti tarafından tasdiklidir. Merhum Salih Kefevî de bu fetvaların nakillerini, dayandığı delilleri göstermiştir. Şeyhülislâm Feyzullah Efendinin «Fetavayı Feyziye» si de bizzat fetva müsevvidleri tarafından ce-

11) Ebussuud'un fetvalarını toplayanların en meşhuru olan bu zatın adı, fetvada «Tüzün Zade» diye geçer ve ulema arasında da öyle anılır. Atâi, Şakaik zeylinde (ss. 234) bu zatın «Bezen oğlu diye meşhur Mahmud b. Ahmed» diye bahseder. Ebussuud'un dairesine mülâzemet etmiştir. El'an mütedavil ve meşhur olan Ebussuud fetvası bunun-
dur deniliyor. Keşf üz-Zunnun'un M. E. Bak. neşrinde bu zatın lakabı (Bozon Zade) diye tashih edilmiş ise de, adı, Muhammed b. Ahmed olarak bırakılmıştır. Kelime Bezen veya Bozon okumağa elverişlidir. (Tozon) yazılışı yanlış olsa gerek.

medilmiştir. Tenkih ül-Fetava ül-Hamidiye'de bizzat İbn-i Âbidin'in elyazısı iledir ve esas metinle karşılaştırılarak basılmıştır. Fetavayı Hindiye ise, bir hey'et-i ilmiye tarafından rivayeten mansus, dirayeten racih ve müfta bih kaviller toplanmak suretiyle yazılmıştır ve tasdiklidir.

Bu eserlerin her birinde her fetvanın altında müstenidatı, delilleri ve me'hazları gösterilmiştir. Bütün bu ihtimallere karşı şayet bu kitaplardaki fetvalar me'hazlarına uymazsa itibardan düşer, nitekim Ali Efendi fetvasında bazı fetvalar, meselâ zevil erham ve vasiyet mes'elelerinde iki fetva, nakillerine göre müftiler tarafından tashih edilmiştir.

Şeyhülislâm Abdürrahim Efendinin fetvası değerli fetavadan biridir; sahibine nisbeti de sabittir, fakat me'hazları gösterilmediği için müracaat edilen me'hazlardan sayılmaz. Fetavayı sofiye ve İbn-i Nüceym fetvası, zaif kavilleri almış oldukları için muteber değildirler. İbn-i Kemal ve Ebussuud fetvalarının ise ne yazarlarına nisbeti sabittir, ne de me'hazları gösterilmiştir. Bu sebeple bu zatlara nisbet edilen fetvalar, bizzat kendi elyazlarıyla yazılıp imzalarını hamil olmadıkça veya müstenidat gösterilmiş bulunmadıkça muteber değildirler. Bu izah, herhangi bir mecmuada Ebussuud'a isnad edilen bir fetvaya ilim yolcusu tarafından asla bir değer atfedilemeyeceğini göstermeğe kâfidir.

Müessesenin hadimleri fetva işinde o kadar titiz davranırlar ki, fetva usulü ve şeraiti haricine çıkmazlar, her fıkıh âliminin kavliyle amel edemez ve her fıkıh kitabından fetva veremezler. Bunun için, fıkıh bilginlerini tabaka tabaka sıralamışlar, kitapları değeri ve merci olması bakımından sınıflandırmışlar, mes'eleleri de mücmean aleyha veya müctehedün fiha olmak üzere ayırmışlardır. Üzerinde ittifak edilmiş olmıyan mes'eleler hakkında fetva vermek için yalnız mes'elelerin me'hazlarını ve istinbat usulünü bilmek kâfi değildir. İbn-i Kemal, «müfti, hangi müctehidin re'yi ile fetva veriyorsa o müctehidin rivayette ve dirayette derecesini ve fukaha tabakalarındaki mevkiini bilmekle mükelleftir; aksi takdirden, tercih ve temyiz kudretine malik olamaz» dedikten sonra, müctehid tabakalarını, dinde müctehid, mezhepte müctehid, mes'eledde müctehid tabakalarına ve sonra, tahriç ashabı, tercih ashabı ve temyiz ashabı diye ayırır. Bu altıncı tabakaya, dört metin (mütun-u erbaa) veya (mütun-u mütebere) denilen «Kenz, Muhtar, Vikiye ve Mecma» adlı eserlerin müelliflerini alır.

Yedinci tabaka, mukallidler tabakasıdır ki, bunlar, kaviyi zaifi ayıramazlar ve bunların eserlerinden fetva verilemez der (12). İbn-i Âbidin, kitapları da sınıflandırdıktan sonra, bunlardan Hâkim-i Şehid'in el-Kâfi ve bunun şerhi Mepsut-u Serahşî'nin ve Mülteka'nın güvenilir kaynaklardan olduğunu ve bunların sebeplerini izah ile, Hibetullah Ya'linin ve diğer meşayihin tasrihlerine dayanarak Nehr, Aynî'nin Kenz şerhi, Dürrü Muhtar gibi kitapların muhtasar oldukları için, Molla Miskin'in Kenz Şerhi ve Kuhistanî'nin Nikaya şerhi gibi kitapların, müelliflerinin ahvali malûm olmadığı için, Zahidî'nin Kunye'si gibi kitaplar da, zaif kavilleri ihtiva ettikleri için muteber olmadıklarını ve bunlara dayanılarak fetva verilemeyeceğini, el-İşbah ve'n-Nazair, İbn-i Nüceym fetvası ve Turî'nin fetvasının bu neviden eserler olduklarını açıklar (13). Mülteka adıyla meşhur olan kitap muteberdir; çünkü, müellif bu kitabı, dört muteber metin olan, Kudurî, Muhtar, Kenz ve Vikaye'den iltikat ettiğini ve Mecma ile Hidaye muteber eserlerden olduklarından bazı mes'eleleri bunlardan alıp esere eklediğini (14) kayd ile mütun-u müteberede Kudurî'nin dahil ve bunların sayısının altı olduğunu ifade ediyor.

Herhangi bir fetva konusunu ele alacak olan bir ilim yolcusu bu hakikatlerden teğafül etmemelidir. Tayyib Okîç, fetva suretini bir tarih vesikası olarak aynen yayınladığı sahifenin 48 No. lu notunda: «yaptığım araştırmalara göre bu vesika henüz hiç bir yerde neşredilmemiştir, esasen Sarı Saltuğa ve Kanunî ile Ebussuud Efendiye ait olup baş vurduğum kaynaklarda bu fetvaya ait bir kayda rastlamadım, demek ki az tanındığı anlaşılan bu vesikanın bu suretle değerinin bir kat daha artmış olacağı kanaatindeyim» diyor. Ne hayret edilecek söz bu. Bir fetvanın kaynaklarda bulunmaması onun değerini arttırır olur mu? Bilâkis değeri olmadığını gösterir. Delilin bulunmaması, medfû-

12) İbn-i Âbidin, Reddülmuhtar, İstanbul Âmire tab. ss. 72; İbn-i Kemal'in risalesinden naklen telhis edilmiştir.

13) Damad diye ma'ruf olan Şeyh Zade Abdurrahman. Mecma'ül-Ünhür, Şerh-i Mülteka İstanbul, 1322, c. I, ss. 7.

14) Aynı eser, ss. 65.

lün sabit olmadığının delilidir. Herhangi bir şahsa ait bir mecmuada bulunan bir kayıt ise hiç bir zaman mukayyedin diğer bir şahıs için sübutunu istilzam etmez. Sonra da müccerret bir söz olarak «vesikanın sıhhati hakkında şüphe etmemize bir sebep yoktur» diyor. Kemal Paşa Zade'nin tarihinde Sarı Saltuğun evliyaulahtan ve keramet sahiplerinden biri olduğunu yazdığı, Evliya Çelebi'nin «aziz hakkında münkirler rahip deyu iftiralara eylemişlerdir» dediğini kaydettikten sonra Ebussuud'un «riyazetle kadid olmuş bir keşıştır» dediğine dair olan fetvanın sıhhatinden şüphe etmemize sebep olmaz olur mu?

İbn-i Kemal'in fıkıh ve fetva konularında ileri sürdüğü bir mütalâaya ve izhar ettiği bir re'ye karşı, onun şakirdi sayılan Ebussuud'un aksi reyde bulunması için, evvelâ selefinin re'yini ilmi delillerle iptal etmesi, sonra da kuvvetli delillere dayanarak yeni bir hüküm vermesi fetva usulü icabıdır; ilimde metod da budur. Yoksa bu müftiler, arzularına tâbi olarak zamana göre rast gele mi fetva verirler sanılıyor. İbn-i Âbidin, resm-i müfti bahsinde müftinin riayetle mükellef olduğu usulü yazarken, «bunların birincisi evvelce mevzu üzerine verilen bir hükmün bulunup bulunmadığının araştırılması ve geçmişlerin hükümlerinde dayandıkları deliller görülmedikçe yeni bir hükme gidilmemesidir» diyor (15).

Makale yazarı «İbn-i Kemal bu hükmü şeyhülislâm ve müfti ül-enam sıfatıyla değil sadece bir tarihçi olarak ve tarihe ait bir eserinde vermektedir» diyor. Bir fetva mes'elesinin veya küfür ve iman mevzuu olduğu için nassa dayanması gereken bir hükmün, yazarın veya eserinin mevzuu değişmekle değişeceği mi söylenmek isteniyor? İbn-i Kemal de Şeyhülislâm sıfatıyla fetva verseydi, Ebussuud gibi hüküm verirdi mi denilmek isteniyor? Halbuki İbn-i Kemal Tarihi'nin Muhaç seferine dair kısmı en son yazdıklarındandır. Bunlar, onun «müfti-s-sakaleyn» ünvanını haiz bulunduğu zamanda yazılmıştır. Muvakkat bir zaman için, şeyhülislâm olmadan evvel bu hükmü vermiş olduğunu kabul edelim; bu surette dinî bir hükmün mahiyeti mi değişecekti! Unutmamalıdır ki müftilerin ve fetava müelliflerinin çoğu, ne resmî müftidirler, ne de şeyhülislâmdırlar. Müftilerin imamı ve en büyüğü Ebu Hanife, kat'iyyen resmî bir ifta veya kaza vazifesi kabul etmedi. Yine müftilerin hatemi ve büyüklerinden biri olan İbn-i Âbidin de, resmî bir müfti değildi. Binaenaleyh, sıfat ve sandalye, ilim mes'elelerinde hakikatın değişmesine saik olamaz.

Ebussuud Efendinin ilmi şahsiyeti :

Bu bahse, «Hoca Çelebi» ve «Ebu Hanife-i Sani» vasıflarıyla tanınan bu zatın, dünya ölçüsünde bir ilim adamı olduğunu söylemekle başlamalıyız. Nasıl İmam-ı Âzam Ebu Hanife müslümanlığı ruhiyle kavramış ve islâm esaslarını umumî prensiplere bağlayarak, zamanının genişliyen ihtiyaçlarını cevaplandırmış ve muhtelif milletlerin içtimai hayatını tanzime elverişli usul ve kaideler vazetmiş ise, Osmanlılar devrinde o ve kendisinden on iki yıl önce şeyhülislâm bulunan İbn-i Kemâl, dinî hükümleri, zamanın icaplarına tevfiik ile büyük bir imparatorluğun muhtelif unsurlardan mürekkep tebeasına tatbiki kabili bir halde kanunlaştırmışlar ve devlet işlerine nizam vermişlerdir (16). Bu işte Ebussuud'un payı daha büyük olmuş ve büyük hükümdar Süleymanın büyük vasfı olan Kanunîliği ona, bu şahsiyet kazandırmıştır.

İbn-i Kemal'in «müfti-s-sakaleyn» ünvanını ihraz etmesi yalnız bir ünvandan ibaret değildir. Ebussuud'a ise Ebu Hanife-i Sanî denilmesi manasız ve sebepsiz değildir. Ebu Hanifenin vücuda getirdiği büyük fikir hareketinin kıymeti, cemiyet hayatının mes'elelerini ve dinin hükümlerini usul ve kavaid halinde islâm dünyasına armağan etmesindedir. Ebussuud'un hizmeti ise, zamanın ihtiyacını kavramış bir mütefekkir olarak bu usul ve kavaidi millî irade ile birleştirmesinde, nizamlılaşmış ve kanunlaştırmış olmasındadır. Ebu Hanife-i Sanî vasfının mahiyeti budur. Bugün bile-meselâ Mısırda Ezher Külliyesi âlimlerinin kültür mes'elelerine müdahale ederek fikir hamlelerini önlemeğe mâtuf fetvalara sarılmaları karşısında; ilim adamları, asırlarca evvel Ebussuud'un içtimai bünyeye olan nüfuzunu ve ihtiyaçları karşılamaya mâtuf nizam fikrini hazmetmiş görünmüyorlar. Ebussuud ise, daha o zaman dinin, devletin ve siyasetin hudutlarını görmüş ve her şeyin birbirine karışık bulunduğu o devirde, hükûmetin icraatına ve siyasetine karışmamak dirayetini göstermiştir.

15) Reddülmuhtar, c. I, ss. 47.

16) Kâtib Çelebi, Mizan ul-Hak fi İhtiyar ul-Ehâk, İstanbul tab'ı, ss. 121.

Ebussuud'un Rumeli Vilâyetlerinde yaptığı arazi tahririnin bir mislini tarih gösteremez. Onun bu tahrirde kaleminden çıkan her kelime bir vesika halindedir, vazettiği esaslar bugün dahi kanun mahiyetindedir. Muhtelif unsurlardan müteşekkil bir imparatorluğun arazi mes'elesini halletmek, vergi sistemini nizamlaştırmak kadar güç bir iş olamazdı. O, vakıf müessesesini bâtıl; Kur'an okumak, namaz kıldırmak ve din dersi vermek mukabilinde alınan ücreti haram, memurların aldığı maaşı gayri caiz gören ve halkı avlamak için taassup gösterenlere karşı cephe almış ve hayrat müessesesini tanzim ile ücretli öğretim usulünü vaz ve camilere maaşlı hademe tayinini usule bağlamıştır. Çevresinde şeyhlerden ve âlimlerden müteşekkil münevver bir zümre yetiştirmiş ve gerileme temayülleriyle kahramanca mücadele etmişti.

Kanunî devrinde sünnî müslümanlık anlayışı üç istikamette inkişaf yolu tutmuştu: Birinci istikametın yolcuları-siyasî ve ihtilâlcî bir gaye güden ve sufilik perdesi altında şilliği, tarikat perdesi altında batınlılığı, ferağat ve terk-i dünya perdesi altında istismarcılığı ve tefrikacılığı şiar edinen müfritler karşısında müttehid oldukları halde- kendi aralarında dinî neş'e ve anlayış itibarıyla farklar arzeden ve fakat müslümanlığı hayatın icaplarıyla bağdaştıran, genişletici ve mistik neş'eye âşına, taassuptan uzak kimselerdir. Bunlar, Ebu Hanifenin ve Ebu Mansûr Mâtürîdî'nin müsamaha ve uzlaştırıcı yolunu tutarlar. Hâris-i Muhasibî ve Gazalî gibi kelâm ve tasavvuf önderlerini kendilerinden ayrı hissetmezlerdi. Bizzat Kanunî'nin dahil olduğu bu zümre, din âlimi ile sufiye şeyhi arasında fark görmezdi. Birbirini tamamlayıcı unsurlar halinde, her mecliste beraber bulunurlar, ilmi mübahaselere beraberce iştirak ederlerdi. Bilâl Zade, Âşık Çelebi, Şair Bakî, Kınalı Zade Hüseyin, Molla Zade Said Mehmet, Abdülkadir Şeyhî, Hoca Sadüddin, Bostan Zade Mehmet, Sun'ullah Efendi -ki bunların ekserisi bilâhare şeyhülislâm olmuşlardır-. Nureddin Zade Şeyh Muslihüddin, Kehkehî Taşkendî, Merkez Efendi ve Ümmü Sinan bu zümredendirler. Bu zümrenin başında münevverleri temsil eden zat ise Ebussuud'dur. Ona Hoca Çelebi ünvanı verilmesinin sebebi de budur.

İkinci istikameti tutanlar, bunlardan ayrı, biraz da kışkıncılık ve istismarcılık hislerine mağlup olan meşhur Ataullah Efendi, kazasker Abdurrahman Efendi, Müeyyed Zade ve bilhassa, imam Muhammed Bürgivî ve bilâhare Kadî Zade Mehmed Efendi (990/1582) nin temsil ettikleri zümredir ki, bunlar, dar görüşlü, sufiyane temayüle bigâne, mutaassıp kimselerdi. Selef yoluna gitmek dâvasıyla Hanbelîlerin hayata göz yuman ifratçı taassup yolunu güderlerdi. Bu mutaassıplar zümresinin tam zıddına, üçüncü bir istikamet tutan bir de mutaassıp sufiye zümresi vardı ki, bunlar, Muhiddin Arabî'nin Vahdet-i Vücud'u ile Hasan Sabbah'ın Batınlılığı arasında bocalamış, müslümanlık esaslarını, mânay-ı iltizamî ve tazammunî dışında te'vil eden, sufiliği, ilâhî bir neş'e değil de bir gelenek telâkki ederek hakaik-i diniye ne olursa olsun kalbî heyecanlarına mağlup olanlardır. Oğlan Şeyh ile son kertesine varan bu cereyanın bu devirdeki mümessilleri Bosnalı Hamza ve Gazanfer Dede'dir.

Devrin sünniliği içinde bu üç cereyanı bilmiyenler, zümreleri birbirine karıştırır, tekkelilerle medreseliler arasında mevcut ezeli anlaşmazlıktan bahsederler; halbuki, tekeli ve medreseli kavgaları, Kadî Zadelere sonra başlar. Ondan evvel Osmanlı padişahlarının ve Kanunî'nin meclisinde, seferde ve hazerde beraberinde, daima, meşayih ve ulemayı beraber ve birbirinin meclisinde birbiriyle sohbette görüyoruz. Kanunî'nin Zigetvar seferinde meşayihden Nureddin Zade Muslihüddin beraberdi. Hazerde ise Kanunî bunları sarayında toplar ilim görüşmeleri yaptırırdı. Aynı vechile Ebussuud ekseriya geceleri Nureddin Zade ile birleşir ve beraberce Kur'an tefsiri üzerinde münakaşalar yaparlardı; ve bu o zamanın bir ilim geleneği idi. Haftanın muayyen saatlerinde, zamanın âlimleri ve şeyhleri Ebussuud'un meclisinde birleşir, tefsir ve fıkıh mes'eleleri üzerinde incelemeler yapar, akademik çalışmalarda bulunurlardı. Ebussuud'un teşviki eseri olarak vücûda gelmiş olan, tıp ve fen fakültelerini de içine alan Süleymaniye Üniversitesi müderrisleri perşembe günleri Şeyhülislâm ile buluşur, ilmi mes'eleler üzerinde görüşürlerdi. Bu usul, ondan sonra da devam etmiştir.

Görülüyor ki Ebussuud'u kaba bir softa gibi göstermek kadar yanlış bir hareket olamaz. Onun bilhassa bozgunculara karşı ortalığı tenvir için hususî eserler yazdığını görüyoruz; «Fî Lüzumi Vakf il-Menküli ve'd-Derahim» adlı risale bunlardan biridir. Bilâl Zadenin münevver risaleleri de onun eser-i irşadîdir. Zamanın mutaassıpları ise bunlara karşı Birgevî Mehmet Efendiyi öne sürmüşlerdi. Hayrat hademesini kaldırmağa

ve vakıf müesseselerini baltalamağa münker olacak olan bu hareketin neticelerini düşünmüyorlardı.

Kıymetli bir âlim olan imam Birgevi (981/1573) iyi bir felsefe kültürü almamış, tarihe, halkın örf ve ahvaline ve zamanın ihtiyaçlarına vukufu olmıyan bir adamdı. Bir aralık Bayramiye Şeyhi Abdurrahman Karamanî yanında tasfiyei batını ile meşgul olmuş ve zahidlik yolunu tutmuştu. Sufilerin sema' ve devranını haram sayardı; selef yolundan ayrılanlara hücumu, mârufu emr ve münkeri nehy esasından sayardı. Kadı asker Abdurrahman Efendiye mülâzım ve padişahın hocası Ataullah Efendinin himayesine mazhar olmuş ve bu suretle vezir-i azam Mehmet paşa ile münasebet peyda ederek çevrede büyük bir nüfuz kazanmıştı. Ebussuud'un yazdığı risaleyi red için «Seyf-i Sâ-rım» adlı bir eser yazmış, Kur'an tilâveti ve ilim tedrisi ve cami' vazifeleri ve ibadetler mukabilinde ücret almanın haram, para ve menkul mal vakfının caiz olmadığını müdafaa etmişti. Şakirdleri ifrata düştüler; bunlardan sonradır ki, Kadı Zade ve Şeyh Sıvasî (sofular ve softalar) kavgaları baş gösterdi. Şöhret kazanmak hevesinden ve hakiki müslümanlığa sarılır gibi görünmek taassubundan doğan bu hareket, milletin arasına buğuz ve adavet hisleri sokmuş oldu (17). Bu hareket Ebussuud'dan çok sonra başlamış, medreselerin ve tekkelerin ilgasına kadar sürmüştür. Ondan evvel sufiler ve kelamcılar düşmanlığı şöyle dursun, aralarında yabancılık dahi yoktu.

Ebussuud Efendinin tasavvuf mesleki karşısındaki durumuna gelince, tasavvufa dair birçok eserler yazmış ve mürşidlik derecesine yükseldiği ittifakla kabul edilmiş bulunan Şeyh Yavsi, (tarikât-ı Bayramiye pirlerinden Şeyh Muhammed İskilibî) nin, oğlu Ebussuud'a te'siri olmadığını ve hayatının inkişaf devresini fikir muhitinde geçirmiş bulunan Ebussuud'a muhitin tesiri bulunmadığını iddia etmek için deliller göstermek lâzımdır. Bu zatın kardeşi Şeyh Nasrüddin (18), adı sayılan ünlü şeyhlere dendir. Gençliğindenberi sufiye arasında yaşamış ve hayatı boyunca sohbetlerinde ve ilim meclislerinde meşayih ile müzakerelerde bulunmuş bir zatın tasavvufi neş'e ye bigâne olduğu söyle-nemez; gerçi o, sufiye adı altında bâtinîliğe meyleden istismarcılara karşı tedbir almak-tan geri durmazdı; ancak bu, bütün fakihlerin, kelamcılarının ve suflerinin yoludur. Kendi-sine Hafız divanından sorulduğu zaman, onun şiirlerinden neş'e duyduğunu bildirmiştir.

Veli Yeğen tarafından toplanmış (19) bulunan fetavanın sonlarında Ebussuud im-zasiyle kaydedilen fetvalar arasında, şeyhe intisab etmenin ve el tutmanın müstahab ol-duğuna dair bir fetvası olduktan başka, şu fetvası mühimdir: «Şeyh Muhiddin'in Fusus adlı kitabı şeriattan dışarıdır, halkı idlâl için te'lif edilmiştir. Onu kim mütalâa ederse mühliddir, diyen zeyd'e şer'an ne lâzım gelir? El-Cevap: tesanifte muntavi olan bazı hat-ların hazreti Şeyhin idüğünde istibah yoktur. Amma vücuh-u delâlattan bir vehile şer'i şerife tevfiği mümkün olmıyan kelimatın ona iftira idüğünde ulüvvü şanı ve sair kütüb-ü meşhuresinin tahkik ve beyanı şahid-i adldır. Ol kelimatı idlâl için yahudi etmek ma'-ruftur.» Diğer bir fetvada «Muhiddin Arabî'ye nisbet eden Fütuhât ve Fusus ül-Hikem kitaplarını okumak caiz midir? el-Cevap: O, tarikat şeyhidir ve hakikatta imam-ı tah-kik ve muhyî rûsum ül-maariftir, kitapları ve musannefatı bahr-i zahir, önü sonu bilin-miyen cevherleri muhtevi bir denizdir» denmektedir.

Ata'nın Şakaik zeyli, Gazanfer Dede maddesinde vezir-i azamın bir sualine karşı Ebussuud'un yazdığı bir mektubu aynen nakletmiştir. Bu mektubun mündericâtı mü-himdir ve diyor ki: «Şeyh Gazanfer hakkında söylenen sözler ve teftişte vaki olan keli-meler, defterler ve arzlar hakkında kanaatının bildirilmesi için çavuş ile gönderilen tez-kereyi aldım. Yapılan inceleme üzerine mütalâam şudur: Helâl ve haram hakkında bu adama isnad olunan kelimeler bilfiil sabit ise ilhadı muhakkaktır, fakat defterde tahrir

17) Ebussuud Efendi ile Birgevi Mehmet Efendi arasındaki bahisler için Kâtib Çelebinin Mizan ül-Hak fi İhtiyar ül-Ehak adlı eserine (ss. 121); Sıvasî ve Kadı Zade için aynı eser (ss. 125) ve Nevî Zade Ata'nın Şakaik zeylinde adı geçen zatların maddelerine bakınız.

18) Ataî, Zeyl-i Şakaik, Şeyh Nasrüddin maddesi, ss. 217.

19) Fetavayı toplayan Veli b. Yusuf'tur. Bu fetva mecmuasında «Hoca Çelebi Efendi Ebus-suud, Ahmed Çelebi Efendi, Kemal Paşa Zade, Çivi Zade Mehmet b. İlyas, Sa'dî Çele-bi, Ali Cemali Çelebi hazretlerinin fetavasından cem edüp her fetvanın sahibine ulaş-masında sarfı himmet edip fetavayı muteberede bazı mesaili tercüme tariki ile ve ba-zan aynı ile nakletmişim» denmektedir. Nusha Diyanet İşleri kütüphanesindedir. Edeb ül-Müftî için ss. 142; fetva için ss. 233 e bak.

olunan teftiş tamam değildir. Söylediği sözler Sinan kadı meclisinde yüzüne sabit olup tescil olunmuştur dediklerinde, müfettiş sicile müracaat edip, yazılı mıdır değil midir? Yazılı ise şer'le sabit olmuş mudur, olmamış mıdır? Sabit ise mazmunu şimdi sabit olur mu, olmaz mı? Yazılı değil ise, iptidadan yazılmamış mıdır, sonradan mı çıkarılmıştır? Beyan etmek gerekti. Sonra Divan-ı Hümayun'da teftiş olundukta hakikatı hal münkeşif oldu ise mucibi ile amel olunur. Eğer hakkında süi-zan eden şeyhlerden süi-zannına sebep ne idiği istikşaf olunmağa hacet varsa, istifsar olunmak münasibtir. Eğer şimdiye değin zahir olandan zaid nesne zuhur ederse onunla, zuhur etmezse zuhur edenle amel olunur. Mez-kûr Gazanfer Dedeye ulemadan dahi hüsn-ü zan eylemiş bazı güvenilir kimseler dinlenmeli, onların hüsn-ü zanları sair salih kimselere hüsn-ü itikadları makûlesinden midir, yoksa hususî kanaatları var mıdır? Varsa sebebi araştırılmalı. Bildikleri ilimlerden fazla bir takım esrar-ı hafiye gördükleri için ise beyan ettirilip maarif-i ilâhiyesi ahkâm-ı şer'ata muvafık ve meşayih-i islâm tarikatına mutabık ise biçare itlak olunup hürmet olunmak lâzımdır. Eğer muhalif olup hiç bir veçhile şeriat ahkâmına ve tarikat sülûküne uymazsa ilhadı mukarrer olur. Meşayih-i islâmiyenin hakikat ve tarikat dedikleri, şeriat-ı şerifinin özüdür, aralarında asla ayrılık yoktur. Eğer onlar tarafından hal münkeşif olmayıp durum olduğu gibi kalırsa hakkın meydana çıkması için mümkün olan yapılmış olduğundan, artık üzerinizden borç gitmiş olur. Bu hususta bende de kat'i bir bilgi olmadığından size bir hüküm bildirmemekle indillâh mes'ul değilim; şu kadar ki, bu adamın, Oğlan Şeyhi silsilesinden olduğu rivayeti doğru ise hayır gelmez. Oğlan Şeyhinin katli işinde ben, mütaddan ziyade durup düşündüm. Şeyhi Çelebi onun ilhadına hükmettiği zaman, iki üç meclis tevakkuf ettim, asla tevcihe mecal kalmayıp ihtimaller munkatî' olmayınca hüküm verilmemiştir. Bunun o tarikten idiği şer'le sabit olmadıkça onun muamelesine maruz kalması meşru' değildir. Gerçi avamdan çok kimselerin ona uymaları ve onu ta'zim etmeleri hayır âlâmeti değildir amma, bu mertebe ile katle ruhsat yoktur. Bir fitne ve fesada müeddi olmayacak, itlak olunmak meşru'dur; şu şartla ki, müslümanlar onun hakkında bir çok sözler söylemişler, iş hükûmete aksetmiş, hapsedilmiş, teftiş edilmiş olduğundan, artık o da bu durumu bilüp haddini tecavüz etmesin; yaptıklarını bir daha yapmasın. Rençberlik etsin, kendi halinde kendi nefsinin islâh ile meşgûl olsun; halkı irşad dâvasına kalkmasın».

Ebussuud'un bu mektubu, onun ilmî şahsiyetini, tasavvufa karşı duygularını ve mes'eleler karşısında inceleme sistemini ve zamanının telkinlerini göstermek bakımından, eşi bulunmaz bir vesikadır. Evvelâ şu cihet anlaşılıyor ki, Gazanfer Dedeyi şikâyet edenler şeyhlerdir; âlimlerden güvenilir kimseler, ona hüsn-ü zan ediyorlarmış. Bu, âmiyane anlayışı alt üst eden bir vesikadır. Saniyen, burada, Tariki Bayramiyeden ve Oğlan Şeyhi silsilesinden olan Gazanfer Dedenin sözlerinin sufliliğe ve tarikata uygunluk cihetleri aranıyor. Salisen, şeyhlerin tarikat, hakikat dediklerinin şeriatın özü olduğu açıklanmak suretiyle tasavvufa kendi kalemiyle kıymet veriliyor; aynı zamanda Ebussuud'un kalemiyle bir şeyh hakkında bir hüküm vermek için ne kadar inceleme yapılması lâzımgeldiği ehemmiyetle gösterilmiş oluyor.

Dikkatî çekmeğe lâyıktır ki, bundan evvel Oğlan Şeyh hakkında İbn-i Kemal tarafından küfür ile hüküm fetvası verildiği ve Gazanfer Dedenin, onun silsilesinden ve o cinsten bir adam olduğu kabul edildiği halde serbest bırakılması ve nasihatle iktifa edilmesi cihetine gidiliyor. Fazla olarak, Oğlan Şeyh mes'elesinde Ebussuud'un üç mecliste daima müdafaa vaziyetinde kaldığı açıklanıyor. Anlaşılıyor ki bir fitne çıkmış, halk şeyhin etrafına toplanmış ve onu bir mâbud gibi ta'zim ediyorlarmış; ancak bu mertebe katle ruhsat vermez deniliyor ki bunlar, Ebussuud'u anlamamıza hizmet eden birinci derece kayıtlardır.

Ebussuud'un tasavvufia ilgisini gösteren vesikalardan biri de, "Ahzab Mecmuası"nda Şeyhulislâm Ebussuud'a nisbet edilen iki hizb'in bulunmasıdır (20); gerçi bu hizblerin Ebussuud Efendiye nisbeti şüphelidir; lâkin, Ebussuud'a ait olduğunu bildiğimiz meşhur münacaatının da bu «Mecmuat ül-Ahzab»e alınmak suretiyle sufiyeye mal edilmesi, onun sufiye camiasına dahil bulunduğunu göstermeğe kâfidir.

Şunu da ilâve edelim ki, Kanunî Sultan Süleyman'ın Sigetvar seferinde yanına aldığı Nureddin Zade Şeyh Muslihüddin, İstanbula ilk geldiğinde mütad veçhile cum'a na-

mazından sonra Ebussuud meclisinde toplanan ulema ve meşayih arasına karışarak ilim müzakerelerine iştirak etmiş ve Atâ'nın ifadesiyle söyleliyelim «ol esnada tefsir-i şeriften bir mahâl müzakere olunup muhaverede Nureddin Zadeye sıra gelince ol kadar hakayık ve dekayık ve maanii Kur'an beyan etmiştir ki molla, bühtiyar kalkıp şeyhi ön safa geçirmiştir» (21). Yine Atâ'nın yazdığına göre, Şeyh Hafız Kehgehî'yi Ebussuud evine dâvet etmiş ve müzakerede Seyyid Şerif Cürcanî ile Sa'dettin Taftazanî'nin Timurun meclisinde istiareî temsiliye hakkındaki meşhur münakaşaları bahis mevzuu edilmiş ve Şeyh Kehgehî, Taftazanî'nin fikirlerini tercih ettiğini beyan eyledikte Şeyhülislâm tefsirinde Seyyid meslekini ihtiyar edüp, iki taraf arasında akşama kadar münakaşa devam etmiştir (22).

Bu vesikalar Ebussuud'un şeyhlerle sıkı münasebetini ve ilim mes'elelerinde incelemeye nekadar önem verdiğini ve hatta hükümlerde, İbn-i Kemalden çok daha dikkatli ve titiz davrandığını ve onun, şeyhülislamlık meşgalesi arasında vücuda getirdiği tefsirin, nasıl bir emek mahsulü olduğunu gösterir. Ebussuud'un bu tefsiri, bugün dahi islâm âlemindeki üniversitelerde ve Mısır küliyelerinde, Kadı Beyzavî'nin ve Zemahşerî'nin tefsirlerine tercihan tedris edilmektedir. Bu eser, Kur'an âyetlerini beyan ve bedie, rivayet ve dirayete, fıkıh ve usul-ü fıkha, kelâm ve tasavvufa tatbik edilmiş olmak ve az kelime ile çok mâna ifade edilmek bakımlarından bütün emsaline tefevvuk etmiştir. Ebussuud bununla Arap Edebiyatına ve din ilimlerine olan vukufunu gösterdikten başka, tasavvuf zevkini ve bu sahadaki nüfuzunu da göstermiştir. Eserinin mukaddemesinde tefsirler hakkında kısa bir tahlil yaptıktan sonra Zemahşerî ile Kadı Beyzavî'nin bu sahadada teferriid ettiklerini kayd ve bu iki eserin içine aldığı hakayıkı diğer tefsirlerin dikkate değer cihetleriyle birleştirerek yeni bir tertibe soktuğunu ve Kur'anın hazinelerinde gömülü esrar ve rumuz-u hafiyenin örtülerini (23) açmak için bu eseri yazarak Sultan Süleymanın hazinesine ithaf ettiğini söyler ki, bu ibare, onun Kur'andaki tasavvufi neş'eye âşına ve ona önem verdiğinin delilidir. Nitekim, tefsirinde «hüve'l-evvelü ve'l-âhir-ü ve'z-zahir-ü ve'l-bâtın, Hadid: 3» «Ma remeyte iz remeyte ve lâkinne Allahe rema. Enfal: 17» «ve İbteğü İleyhi-r'l-vesilete. Maide: 35» âyetlerinin tasavvufi izahlarına mura-caat edilirse, onun bu neş'eye verdiği kıymet anlaşılır.

Malûmdur ki sufiye, kendi mesleklerinin meşruiyetini isbat için «liküllin caalna minküm şir'aten. Maide: 48» âyetine, intisab için «Feselü ehl 'l-zıkr. Nahl: 43» âyetine, zıkr için «ya eyyuhe'llezzine Âmenü 'z-kurû allahe. Ahzab. 41» âyetine zıkrı hafi için «v'ezkur rabbeke fi nefsike tatarru'an. A'raf 205» âyetine ayakta zıkr için «ellezine yezkurune allaha kıyamen. Âli imran: 191» âyetine, toplu zıkr için «v'asbir nefseke maa'l-lezzine yed'une rabbehum, Kehf: 28» âyetine, inabe için «Enfü ila rabbikum. Zümer: 54» âyetine; biat için «inne'l-lezzine yubayyuneke. Feth: 10» âyetine dayanırlar. Bu âyetlerin Ebussuud tarafından nasıl tefsir edildiği araştırılmadan, onun tasavvuffa olan meyli hakkında konuşulamaz.

M. T. Okıç, yazısında «Peçevî ile Evliya Çelebi'nin Ebussuud Efendinin tasavvufa karşı meyli olduğunu isbat etmek yolundaki gayretlerine rağmen Âlî'nin Ebussuud Efendi hakkında tasavvufa karşı meyli olmadığı ve onun için bu bir kusur teşkil ettiği iddiası yerindedir» diyor; fakat, Âlî bu iddiada bulunurken nelere dayanmıştır ve onun iddiası niçin yerindedir. Bu cihetlere karşı, ne esasa ne tercihe delil ve sebep göstermiyor. Halbuki Âlî, Peçevî ve Evliya Çelebi'nin bu sözlerinin karşılaştırılması «İslâm Ansiklopedisi»nde Ebussuud maddesini yazan Cavit Baysun tarafından yapılmıştır. Ansiklopedide «Peçevî, Âlî'nin iddiasını bühân telekki eder. Evliya Çelebi, Ebussuud Efendinin bidayette sufiyenin aleyhinde iken, sonra, Kanunî Süleyman huzurunda İbrahim Gülşenî tarafından irşad edildiğini ve tevhidin devr ehline helâl olduğuna dair fetva aldığını söyler» denmekte ve Ebussuud'un büyük mutasavvıflarda tayyi mekân gibi fevkalâde haller zuhur ettiğine, hatta babasında da bu makule halât görüldüğüne inandığı ilâve edilmektedir. Bundan başka, devrinin büyük mutasavvıflarına olan hürmeti belirtilerek, bunlardan bilhassa Merkez Efendi için «dünyada riyasız bu kimseyi görmüştük» demekle kalmayıp, ona manzum bir de vefat tarihi söylediği, vesikalariyle belirtilmektedir. Bu durum karşısında ve bilhassa Evliya Çelebi'nin gösterdiği iki delili iptal etmeden Âlî'nin mücerret iddiası için indî bir hükümle yerindedir denir mi?

21) Atâî, Zeyl-i Şakaik, Şeyh Muslihüddin maddesi, ss. 212, İstanbul 1268 tab'ı.

22) Bak. aynı eser, Şeyh Kehgehî Taşkendi maddesi, ss. 215.

23) «Sirrî mahzun dekayıkından estarı kumun verasından...» deyip başlayan ibare için bakınız Tefsir-i kebir, İstanbul 1307 Matbaa-i Amire. Hamîşteki Ebussuud tefsiri c. I.s.24

Fetva taslağının altında da, islâm ilâhiyatçıları ile islâm mutasavvıfları arasındaki zıddiyetin eskiliği, tekkire kadar giden geçimsizliğin şiddeti ve Ebussuud Efendinin tasavvufa karşı meyli olmadığı kaydedildikten sonra «Ebussuud Efendinin o zamanki sufilere karşı nâmülâyim tavr-u hareketi belki bunların bilhassa o devirdeki tarz-ı hareket ve faaliyetlerinden ileri gelmektedir» deniliyor. Bununla, fetva sabit ve müfti mâzur gösterilmek istenmiştir; fakat bu, özüne kabahattan büyük olduğunu itirafır. Bir fetva da ilmi kanaatin hâkimiyeti yerine bir infialin tesirini kabul etmek, âmiyane hislere mağlubiyeti ifade eder ki, hiç bir ilim adamına yaraşır hal değildir ve bu, Ebussuud gibi dinde siyaset yapmaktan sakınan bir adama karşı dil uzatmak mahiyetindedir.

İslâm İlâhiyatçıları ile mutasavvife arasında eskiden beri zıddiyet bulunduğunu söylemek ise, kelâm ve tasavvuf tarihini bilmemek ve âmiyane telâkkiye, düşünmeden uymaktır. Hakikatta böyle bir şey yoktur. Haris-i Muhasibî, Cüneyd-i Bağdâdî ve İmam Kuşeyrî, Gazalî ve hattâ Seyyid Şerif Cürnânî, Celâleddin Devvanî gibi büyük mutasavvıflarla kelâmcılar arasında geçmiş bir zıddiyet gösterilebilir mi? Bu zatların bütün eserleri, kelâmcılar tarafından kaynak olarak kabul edilir. Haris-i Muhasibî'nin cenazesi dört kişi tarafından kaldırılmıştır, bunlar da kelâmcılardır. Vahdet-i vücud nazariyesine meyleden kelâmcılar çoktur; Osmanlılar devrinin ilk Şeyhülislâmı Molla Fenarî bu temayülü izhar, gene Osmanlı devrinin son büyük kelâmcısı Gelenbevî de bu temayülde bir hakikatin sezildiğini kabul etmişlerdir. Osmanlılarda meşihat makamı, adından da anlaşıldığı üzere, bu iki cereyanın, ötedenberi kavşak noktasıdır. Gercî Şeyhülislâmlardan bazıları, azılı tarikatçılar aleyhine fetva vermişlerdir; amma bu, icabında ulemayı rüsum için de böyle olmuştur; nitekim İbn-i Kemal'in hocası Molla Lûtfi aleyhinde aynı hükümle fetva verilmiştir.

Keza Sa'dettin Taftazanî ve Ali ül-Karî tarafından Muhiddin Arabî ve vahdet-i vücud aleyhinde Muhammed Birgevî ve İbrahim Halebî taraflarından, devran, raks ve sema' aleyhinde bir takım risaleler yazılmıştır (24); ancak, bunlar, sufiye aleyhinde değil, sufiye yolunu müdafaa için yazılmış ve yazılarda daima sufiyenin sözlerine dayanılarak mütalâa yürütülmüştür. Meselâ İbrahim Halebî risalesinde (ss. 5), Ahmed Yesevî semaın hürmetini tasrih etmiştir. Abdülkadir Geylânî raksın müstahilli kâfirdir diye fetva vermiştir deniliyor. Ali ül-Karî ise, risâlesinde mutasavvifenin cahillerinden bazıların ahalinden bahsettiğini ve bunları sâdat-ı sufiyeden ayırmak lâzımgeldiğini işaret ile söze başlıyor. Taftazanî'ye gelince -Muhiddin Arabî'nin «Kitab ül-Fusus» unu redde dair olan risâlesinin onun kaleminden çıkmadığı ve onun adına izafe edildiği muhakkak olmakla beraber ona nisbet edilen bu eserde İmam Huccet ül-İslâm'dan naklen din imamlarından muhakkıkıyn-i ârifin sözlerinin, aklî ilimlere vakıf olmyanların yanlış anlamalarından bir takım sapıklıklar vücutta geldiği açıklanmakta (ss. 9) ve Allahın özel lûtuflarına ulaşmış âriflerin vahdet-i mutlaka, fena ve kaba gibi istilahlarını maksatları hilâfına bu gibilerin yanlış mânalarda kullanmaları yüzünden erbab-ı sülûke karşı yanlış zanlara yol açıldığına işaret edilmektedir. Bu anlayışın önlenmesi için risalede seyr ve sülûkün mertbe ve dereceleri izah ve meşayih-i sufiye kelimatı tefsir edildiği ilâve ediliyor (ss. 30).

Görülüyor ki, münevver bilginler bir veçhile sufiyeye karşı cephe almış değillerdir. Bu zatların ve emsalinin müdafaa ettikleri fikrin hülâsası, vahdet-i vücud nazariyesinin, hakikî varlığın ve haricî âyânın hakikat olmayıp hayal ve seraptan ibaret olduğu neticesine vardığını söylemek, bunun ise Yunan sofistlerinin nazariyelerinden başka bir şey olmadığını göstermek (ss. 14) ve nihayet bu nazariyenin insanı hiçe indirdiği, Allahı müteâl olmaktan çıkardığı ve neticenin insilâha ve beşerî mükellefiyeti ta'ile vardığını belirtmektir (ss. 64-65) ki bu mütalâalar, nazariyeye karşı nazariye ile mukaveleden başka bir şey değildir. Bu görüş ve anlayış farkları ise bizzat sufiye ricali arasında da mevcuttur. Meşhur bir mutasavvıf olan Molla Câmî «Nefehat ül-Üns»te, meselâ, Hacı Bektaş maddesinde, onun sahib-i velâyet olduğunu hürmetle kaydederken, ona mensup olduklarını söyleyenlerin küfrü ile hükmeder. Hamdun Kassar maddesinde, onun derecesini takdirle yâd ettikten sonra, «bu zamanda kendilerini melâmete nisbet eden bir taife vardır ki ibaha ve zındıkayı âdet ederler» der ve bunları şiddetle takbih eder.

24) İbrahim Halebî, Risalet ür-Raks, Ankara, M. Eğ. Bak. Genel kitaplığı, yazma no. 1168. Mehmet Birgevî, Tarikat-ı Muhammediye ve şerhleri, müteaddid tabırları var; tegannî ve devran bahisleri. Sa'deddin Taftazanî ve Ali ül-Karî, Mecmu'at resail fi Vahdet ül-Vücud, İstanbul tab'ı, 1294. ss. 14 vdd., ss. 74 vdd.

Bu nevi mücadeleler kelâmcıların aralarında da, sufilerin kendi aralarında da mevcuttur. Kelâmcılar, mütezile, Eş'ariye, şia ve haricî zümrelerine ayrılarak birbiriyle mücadele ettikleri gibi, suffiye de, ayrı ayrı yollar tutmuşlar ve çoğunluğu, kalenderilere, hurûfilere ve batınîlere karşı müşterek cephe almışlardır. Bundan başka suffiye, sürek, meşreb, tefekkür ve yaşayış bakımlarından da farklar arzederler. Celâleddin-i Rûmî ile Hacı Bektaş görüşü, hayat anlayışı, din telâkkisi ve tefekkür sistemi bakımlarından birbirinin zıddıdır.

Baba İshak'ın müridlerinden oldukları söylenen Sarı Saltuk, Hacı Bektaş ve Geyikli Baba, meşrep ve meslek bakımından birbirine zıd şahsiyetlerdir.

Hacı Bayram'ın iki meşhur halifesi Ak Şemseddin ve Bıçakçı Ömer Dede de aynı durumdadırlar. Nitekim Ömer Dede, Ak Şemseddin ile aralarında mevcut ziddiyet yüzünden, tacı ve hırkayı yaktırmıştır.

Keza Nakşibendîler arasında, nakşilikten ayrılmış bir kol olan «Halidî» leri rabıta mes'elesinden dolayı tekfir edenler vardır.

Bektaşîler'in «Babalar» kolu ile «Çelebi» kolu birbirini inkâr ederler; Hacı Bektaş ocağına bağlı Alevîlerle Sarı Saltuk ocağına bağlı Alevîler, birbirini çekemezler; nitekim Otman Baba, Hacı Bektaş Çelebisini en ağır şekilde itham ve tahkir etmiştir (Otman Baba Velâyetnâmesine bakınız). Şeyh Safi ocağına bağlı olan Alevîlerle-ki bunlara Şah İsmail'in taraftarlarına nisbetle Kızılbaşlar denilir- Hacı Bektaş mensup Alevîler- ki Yeniçeri ordusunda hâkim olan bu alevîlik «Bektaşî» adı ile anılırdı-, tarih boyunca, pir aşkına birbiriyle döğüştiler.²⁵

Sarı Saltuk:

Sarı Saltuk Baba'yı bir mevzu olarak ele almak için, Anadolu Selçuklularının son devirlerine, bunların Moğollarla olan münasebetlerine, Anadolu'da çıkan Babai isyanlarının âmillerine ve sonuçlarına ve belki biraz daha ileriye, Saltuk Oğulları Devleti'nin yıkılışına kadar gitmek lâzımdır.

Bu devirlerde Moğol ordularının önünden bir çok Türk boyları Anadolu'ya gelmiş, Maveraünnehr şeyhleri, Horasan erenleri, Harezmi ve İran tarikatçıları burada kendilerine melce bulmuş ve Hasan Sabbah'ın kurduğu Batınî hükûmetinin yıkılması ve Alamut kalesinin tahribi üzerine de firarîler birer birer dâî veya mürşit sıfatıyla Türkmen oymakları arasına karışmışlardı. Moğol ordularının öncüleri Anadolu'ya girince, her mağlup millette görüldüğü üzere maneviyata sarılma duyguları arttı. Bu hislerden faydalanmak isteyenler ve bunlar arasında siyasî ihtiras besliyenler vardı. Türkmenler, henüz müslümanlıkta salâbet kazanmış değillerdi; saftılar, her yola çekilebilirlerdi. Şamanizm akide ve âyinlerine bağlı bir çok Tatar uruğları da buralarda dolaşmağa başladılar. Nüfus kesafeti son haddini buldu; boylar, uruğlar birbirini sürüyordu. Anadolu'nun türk-

25) Biz bu yazıda Ebussuud'un ilim ve tasavvuf bakımından mevkilini belirtmek istedik. Onun hayatı, eserleri ve faaliyeti için İslâm Ansiklopedisi'nde malûmat vardır, oraya bakınız; yalnız şunu söyleyelim: umumiyetle me'hazlerde Ebussuud Efendinin Müderis köyünde doğduğu ve İstanbul civarında olan bu köyün bilinmediği yazılmaktadır. Bu köy, Meteris köyü olacaktır; Topkapıdan takriben bir saat mesafede havadar ve hâkim bir teppe üzerindedir. Burada meşhur bir çiftlik ve bir askerî kışla ve bir takım vakıf arazi vardır. Ebussuud Tekede veya İskilpte doğmuş olsa bile, muhakkak ki burada büyümüştür; çünkü buralarını iyi biliyor. Buradaki güzel suları toplamış ve İstanbul'a getirtmiştir. Ebussuud'un en büyük hayratı bu sudur ve İslâm Ansiklopedisinde bahsedilen iki çeşmeden maada bir çok yerlerde çeşmeleri ve bilhassa Şehremini camisi avlusundaki şadırvanın suyu bu sudandır ve bu sular, Ebussuud suyu diye halk arasında meşhurdur. Ebussuud'un Kanunî huzurunda İbrahim Gülşenî ile mülâkat ettiği ve Gülşenî tarafından irşad edildiği rivayetine de inanılmaz. Çünkü, Gülşenî 940/1533 de Mısır'da ölmüştür; bu tarihte ise, Ebussuud Kanunî meclisinde bulunacak kadar tanınmamıştı ve esasen, Gülşenîye intisap etmesine lüzüm yoktu; çünkü, hem pederi hem biraderi büyük mürşidlerdendi. Ebussuud'un fıkihtaki ihtisasını ve çalışkanlığını övmek için bir def'asında günde 1412, diğer bir günde, sabahdan ikindiye kadar 1413 fetva verdiğini, bizzat Ebussuud'un bunu Âşık Çelebiye söylemiş olduğunu kaydederler. Bu kayıt, hemen her kaynakta ve Ataî'nin zeylinde var; ancak, bir günde asla fetvayı okumadan yalnız imza atsa «ketebehu abd ül-fakir Ebussuud el-hakir ufiye anı» şeklindeki imzadan 400 dane atılabilir; halbuki bu bir medh değil, fetvayı okumadan imza ettiğini söylemek demektir ki, Ebussuud gibi dikkatli bir müfti için böyle bir şey düşünülemez.

leşmesi, İslâmlaşması ve her türlü fikir ve akide taşıyan zümrelerle meskûn görünmesi bu sıralardadır. Bir kısım Türk şeyhleri, tatar ve oğuz boylarında gördükleri şamanizm hallerini müslümanlığın cahiliyet devri gibi almışlar, onları müslümanlıkla kaynaştırmak için müsamahalı yollar tutmuşlar, onlarla kız alıp vermişler, sihrî âyinler, içkili rakslar devranlar yapmağa başlamışlardı. Celâleddin-i Rûmî'nin müsamahakârlığı ve onun tercümanı sayılan torunu Ulu Ârif Çelebinin Moğol taraftarlığını tutması ve çeşitli tarikat şeyhlerinin çeşitli manzaralarda görünmeleri, bu rûhî hâletin eserleridir.

Dinî kaynaşma, Gürcistanda, Kırım'da, Dobrucada ve Balkanlarda aynı veçhile kendini gösterdi. Altun ordu hükümdarı Berekenin ülkesine Horasandan, Azerbaycandan ve Anadoludan bir çok şeyhler gitti. Babai ordularının dağılmasından sonra Anadoluda tutunamayan Türkmen oymaklarından ve şeyhlerinden başka Şah İsmailin büyük ceddi Şeyh Safi dahi bir takım şeyhler ve dervişlerle Kıpçak ve Kırım çevresine, irşad için gitmişlerdi.

Dobrucaya ve Balkanlara müslümanlığın girmesi hareketinden bahsederken Bereke Han'ın ve oğlu Mengü Timur'un ve bilhassa diğer oğlu ve Balkan orduları baş kumandanı şehzade Noğay'ın akınlarını ve Balkanlarda Trakyaya kadar genişleyen faaliyetini hesaba katmak, bu suretle de güney islâvlarının islâmlaşmasından ziyade, Kıpçak elinden gelen Oğuz ve Tatar boylarının buralarda yerleşmelerini, Peçenek, Aryan, Gocal, Çırnal, Çitak, Yörük ve hattâ Avar ve Bulgar Türklerinin bunlarla olan kaynaşmalarını ele almak gerektir. Bunlardan bahsetmiyerek Balkanlardaki müslümanları islav ırkındanmış gibi göstermeğe çalışmak, en mutaassıp islav milliyetçilerinin dahi cesaret edemiyeceği bir dâva ve bir galat-ı rüyettir.

«Altun Ordu Devleti Tarihine ait metinler» gözden geçirilirse Bereke Han'ın H. 643 (M. 1245) tarihinde müslüman olmuş bulunduğu görülür. Bu, Berekenin hükümdar olmasından evvel müslümanlığın buralarda yayıldığını gösterir. Bu sıralarda Mısır hükümdarlarıyla Bereke Han arasındaki mektuplaşmalar ve elcilerin gelip gitmeleri devam etti. Bereke Han tarafından yazılıp Emir Celâleddin ve Seyh Nureddin Ali elcilikleriyle Mısra gönderilen bir mektupta, müslüman olan tatar ileri gelenlerinin, uruğ ve oymaklarının, büyük küçük askerlerin ve beylerin adları yazılıdır: «Büyük ve küçük kardeşlerim, oğulları ve kızları, Budakür evlâdı ve bütün tıvfası, Yesu Noğay da memleketinde olanlarla...» burada diğer ordu kumandanlarının adları yazılarak «... bütün askerleriyle ve köyleriyle, Horasana giden 10.000 nefer, Baycu'nun maiyetindekilerin hepsi islâma geldiler; farzları, sünnetleri, zekâtı, Tanrı yolunda gazayı yerine getirirler» denmekte, sonra da, Bağdad vak'asından kaçıp kurtulan Abbas oğullarından birinin, Melik Zâhir tarafından halifelik makamına getirilmesi övülmekte ve onun bu hayırlı hareketine karşı teşekkür edilmektedir. Bu mektup, Etîl'de H. 661 Recep itidasında (M. Mayıs 1263) yazılmıştır²⁶ ki, Sarı Saltuğun Rumeli'ye bir takım dervişlerle geçişinin bundan çok sonra olduğunda hiç bir tarihinin şüphesi yoktur. Bundan başka, vesika, buralara giren müslümanlığın, alevî daifleri ve tarikat şeyhleri vasıtasıyla olmadığını da tazammun eder; çünkü farzlara ve sünnetlere riayet, Abbas Oğulları halifeliğinin kabul edilmesi, Alevî temayüllerinin, Babai akidelerinin ve Şamanizm âyinlerinin buralara daha sonra sokulmağa başladığını gösterir.

Vesikada Yisu Noğay'ın memleketinde olanlarla, Kudago, Karacar, Dokuz Oğul, Kutluktemir ilâ. gibi büyük ordu kumandanlarının, bütün askerleri, kövleriyle müslüman olmalarından bahsedilmesi, o tarihte Balkanlardaki durumu açıklamaktadır. Berekenin oğlu Mengü Timur ordularının İstanbul'a kadar geldiklerini ve bu ordunun, Sultan İzzeddini mahbus olduğu Dobruca kalesinden, oğlu Gıyasüddin'i İstanbul'daki mahbesten kurtarup getirdiğini aynı eserdeki vesikalarda bulmaktayız. Bu vak'ayı, en-Nehc üs-Sedit 661/1263 yılında Bereke Han zamanında olduğunu kayd ile daha ileriye götürür²⁷. Yisu Noğay ise hayatı boyunca Balkanlarda ordularıyla cevelanlarda bulunmuş ve müslümanlığı yaymağa çalışmıştır. Bunu Yesü Noğay, Mısır hükümdarına yazdığı mektubunda açıklamaktadır²⁸. Münecim Baş, Sultan İzzeddin Keykâvus ile aynı zamanda

26) Altun Ordu Devleti Tarihine ait metinler. İsmail Hakkı İzmirli ter. ss. 160-165. İstanbul. 1941. 661/1292 tarihinde Bereke Hanın yanına gelen beyler, askerleri, oymak ve uruğları hakkında bak. ss. 291-295.

27) Bak. aynı eser, metin ss. 261 de dikkat çekici malûmat var. Kronolojiye de bak. ss. 424 ve not 2.

28) Metinlerde Nogay'ın faaliyeti hakkında müteaddit vesika var. Mektup için bak. ss. 171,

Kırım'da oturan Sarı Saltuk'un, Noğayın emriyle Kırım'dan Dobrucaya 680/1281 tarihinde geçtiğinden bahseder; diğer müverrihler de onun M. 1281 tarihinde Kırım'a geçtiğini te'yid etmektedirler: Nitekim Saltuğun, Gıyasüddin Keyhusrev zamanında Rumeliye geçtiği ve bu sıralarda H. 682 (M. 1283) de Gıyasüddinin, Keyhatu fermanıyla katledildiği ve İzzeddin padişah olunca şerifi memleketinde istemediği hakkında dolaşan karışık malûmattan da bazı tarihi neticeler çıkarılabilir.

Prof. Ö. L. Barkan «Osmanlı İmparatorluğunda sürgünler» makalesinde, Z. V. Toğan'ın «Coği ulusu tatarlarından Balkanlarda Tuna havzasında 200.000 çadır teşkil eden kalabalık bir camia halinde yaşayan Aktav tatarlarına ve reisleri şehzade Nogay'ın sağlığında Bizans topraklarına yaptıkları müteaddit akınlara ve Noğay'ın M. 1299 daki ölümünden sonra bir kısmının mecusilikte kalan Toktagu Han'dan ve oğullarından korkarak Bizans hizmetine girmelerine ve Anadoludaki uç beylerine karşı hudut muhafazasında vazife almalarına» dair verdiği mühim malûmatı kaydettikten sonra, Türklerin, Osmanlılardan evvel Balkanlardaki alâkalarını gösteren mühim bir vesika vermektedir. Defter-i Hâkanî kayıtlarında bulunan bu vesika Beyazid zamanında yazılmış bir defterde «Edirne civarında Arpuz Ata nam-ı diğer Tatarlar ismindeki bir köyün Cengiz Han zamanındanberi evlâdlık vakf olarak tasarruf edilmekte iken, Fatih Sultan Mehmet zamanında vakfiyyeti bozulup timara verilmiş olduğuna, fakat Bayezid II tarafından sahiplerine iade edilmiş bulunduğu aittir» denilmektedir²⁹. Bu vesika, müslümanlığın nekadardan evvel Balkanlarda yayılmış bulunduğunu ve hattâ vakfiyeler yapıldığını göstermek bakımından hususî bir ehemmiyet taşımaktadır. Bu yazıda, Özbek Han ordularının Balkanları geçip Edirneye kadar geldikleri, Bulgar kralına yardım bahanesiyle Trakya'ya, Sırp'larla olan harpte, Köstendil'e, Makedonya ve Vardar taraflarına yerleştikleri ilâve ediliyor³⁰. M. Köymen tarafından yayınlanan Neşri tarihinde, Türkler, Alâeddin Keykubad zamanında Sinoptan Kıpçak tarafına geçip medinei Soğdak'ı fethedip nevahisine malik oldular denildikten sonra 634/1236 da mü'minlerin Bilâd-ı Gürc'e müstevli oldukları kaydedilmektedir. Fîlhakika Erzurum'da hükûmet eden İzzeddin Saltuk'un 548/1153 ve 556/1161 tarihlerinde Gürcülerle muharebeleri, Halil Edhem beyin «Düvel-i İslâmiye» sinde (ss. 227) gösterilmiştir. Saltuk Oğulları'nın bu seferleri ve Sinoptan Kırım sahillerine geçiş vak'aları, Hacı Bektaş velâyetnamesinde, Sarı Saltuğa bağlanmış ve şu efsane vücut bulmuştur:

Hacı Bektaş bir gün çilehanesinden çıktı; Zemzem Pınarı kenarında bir çoban gördü: — Adın ne? — Sarı Saldık. — Durma imdi seni Rum'a saldı. Ona bir yay, yedi ok verdi; dahi bir ağaç kılınc kuşattı ve bir seccade verdi; dahi Ulu Abdal, Kiçi Abdal yoldaş koştı. Saltuk padişah, hünkâr ululuğundan ayrıldıktan sonra Sinobun üstünde Kara Deniz kenarında Harmankaya'ya vardı. Seccadesin deniz yüzüne saldı; sağına Ulu Abdal, soluna Kiçi Abdal aldı. Seccade doğru Gürcistandan yana gitti. Gürcistanın Göreleş adlı padişahı ava çıkmıştı. Dervişler kenara gelip çıktılar; seccadeyi omuzlarına aldılar. Gürcistan kralı el öpüp bunları sarayına götürdü. Onlar müslüman oldular, bunlar yine deniz kenarına gelip seccadeye bindiler, Rumeli yanına gittiler ve Kaligra Kalesi'ne vardılar. Saltuk kaleye çıktı ol kalede yedi başlu bir ejderha vardı, yedi ok ile yedi başını vurdu. Ejderha kuyruğu ile Saruyu sardı..... tahta kılıcı vurdu ejderhayı öldürdü. Susamıştı eli ile toprağı kazup bir değirmen döndürecek su çıktı. Bunu gören halk müslüman oldu; nice yıllardan sonra Hünkâr hazretini ziyarete geldi, amma essah budur ki Sarı Saltuk Çelebiler zamanında Hünkâr âsitanesine geldi; nekadardan fıkara varsa Aksaray yolundan onu istikbal ettiler, Sarı Saltuğa öküz kestiler. Sarı Saltuk ölünce yedi tabuta kodular³¹. Bu efsanede Saltuk Oğullarının Gürcistan seferinin ve Neşri'nin yazdığı Sinoptan Dobrucaya geçiş vak'asının, vilâyetnamenin yazıldığı muahhar devirlerde hatıralarda kaldığına işaret vardır.

Saltuknameye göre; Sarı Saltuk Akşehirli olup Azerbaycan ve Derbend yoluyla Moğollar zamanında aşağı Volga'da Yassı Batu ordasına giden Alaeddin Keykubad'ın takip ettiği yolla Kırım'a gitmiş ve orada irşadla meşgûl olmuş, gaza ganimetleriyle geçinmiştir. 667/1268 de vefat eden Akşehirli Seyyid Hayrânî'nin müridi imiş; Edirneyi yurd

29) İktisat Fakültesi mec. No. 14, c. XI, ss. 543. Vesika, not 19.

30) Bak. aynı eser, ss. 544.

31) Hacı Bektaş vilâyetnamesi (büyük): «oldur ki Hacı Bektaş velf Sarı Saltuk Babayı Kaligra'ya gönderir» elimizdeki yazma nüsha (varak 84-91). Buradaki malûmatın hulâsası yukarıda zikredilmiştir.

edinmiş; fakat Kırımdaki Kefeyi de severmiş; burada Sultan İzzeddin'in iktanı yurd edinmiş. Son günlerinde İsakçı'da oturmuş ve orada 696/1296 da vefat edip bu şehirden üç saat mesafede Babadağı'nda defnedilmiştir.

Anadoludan Dobrucaya yahut Kırma 1280 tarihinde geçip Noğay'ın himayesinde gaza ile meşgûl şeyhler, dervişler ve türkmenler Noğay'ın ölümünden sonra, Sarı Saltuğun halifesi Halil Ecenin idaresinde Karesiye döndüler. Sarı Saltuk halifelerinden Barak Baba, İlhanlılar sarayına gelerek Gazan Han'ın ve Olcayto'nun maiyetinde bulundu. Barak Tokatlıdır; yırtık elbise geyip, boynuzlar takıp elinde dayul ile, müritleriyle beraber şathiyatını okuyup yürürdü. Olcayto onu siyasi işlerde kullanmıştır. M. 1307 de Geylanda iken halk tarafından öldürüldü. Hakan, Sultaniye'de mezarı üzerine türbe ve hanekâh ve bir imaret yaptırdı. Barak şii idi. Hz. Ali'nin Olcayto'ya hulûl ettiğine inanırdı. Kendisine Tatar Şeyhi denildiği gibi, Barak Suvar da denilmiştir³². Buradaki Barak Süvar, at binicisi demek olduğuna göre, Prof. H. Ziya Ülken'in, Barak kelimesi hakkındaki izahının³³ isabetli olduğu ve bu ismin, Saltuğun buna köpeğim demesinden neş'et ettiği yolundaki tefsirin yanlışlığı anlaşılır. Prof. Z. V. Toğan'ın «Sarı Saltuğun, Mısırdaki yazılan menbalarda adının (Sarığ) şeklinde yazılmasından, onun şarkta bulunduğuna ve Mısırlılarca bir tatar şeyhi sayıldığına» dair kaydı (Umumî Türk Tarihine Giriş, ss. 256) ve bu şeyhin «1263 yılında 12.000 hane kadar türkmen ailesi (belki çoğu Çepniler) ile birlikte Kırım ve Dobrucaya şehzade Nogay'ın bulunduğu yerlere gidip yerleşti ve islâmiyetin neşri uğrunda çalıştı» fıkrası, üzerinde durulmadan ve tenkid edilmeden geçilmiştir. Gerçi sayın yazar şeyhin Kırım tarafına ilk geçişinin 1281 de olduğu sabittir diyerek rivayeti tashih etmiş, ancak, onun bir tatar şeyhi olamayacağını ve bu tarzda şeyhlik seciyesinin türkmenlere has olduğunu açıklamamıştır. Yanında bulunanlardan çoğunun Çepni olmaları ihtimali ise düşünülemez; çünkü Çepniler Hacı Bektaş ocağına bağlıdırlar ve bunlar Canik dağlarına kadar yayılmışlarsa da, karşı tarafa geçmemişlerdir. Saltuğun, islâmiyetin neşri için çalıştığı ve 12.000 hane halkı ile birlikte Nogay'ın yanına gittiği sözleri ise, ayrıca üzerinde durulacak meselelerdir. Tayyip Okıç, bu satırları, Encyclopédie de L'İslam'daki «Sarı Saltuk Dede» maddesinde görmüş ve olduğu gibi almıştır. «Bu zatın bazı Türk aşiretleriyle 1263 yılında oraya geçtiği tarihen sabittir» diyor ve hiç bir delil göstermiyor. Oraya beraberinde götürdüğü türkmen oymakları hangileridir? Bunlar ortada yok. Birkaç oymak ile ve büyük bir halk kütlesi ile göç, islâmiyeti yaymak için gitmekten başka, büyük bir mâna ifade eder. Bu takdirde şeyhin, ya Saltuk Oğulları Devleti'nin bekayasını istishab ederek bir vatan aramağa gitmiş veya Babai isyanlarında tutunamayan bekayayı alıp götürdüğünü düşünmek lâzımgelsecektir ki, her iki ihtimal üzerine, ne efsanelerde, ne de tarihlerde hiç bir işaret yoktur. İslâmiyeti neşrettiği dâvası ise, ayrıca tarihî vesika gösterilmedikçe mesmu' olamaz. Çünkü, efsaneler, bütün Anadoluyu bu şeyhlerin fethettiği merkezindedirler. Meselâ Şeyh Yesevî'nin oğlu Haydar Sultan -hakikatta bu iki şahıs arasında ikiyüz sene vardır- Ankaraya kadar olan, vilâyetnamedeki tâbirle Bedağsan ülkesini, Tahta Kılınç Baba (Seyyid Siyamî, Çubuğun Karkın köyünde yatar) Çubuk ve Sarı Şaban taraflarını, Karaca Ahmet Üsküdar taraflarını; Sarı Saltuk Gürcistanı fethetmişler ve halkını müslüman yapmışlar; Şeyh Şüca (ocağı, Seyyid Gaziye bir saat mesafededir) Timurlenk'i Anadoludan çıkarmıştır. Bursayı Geyikli Baba almış; İstanbullu Yavdud Baba zaptetmiştir. Bu sözler ne derece tarihî hakikat ise, Sarı Saltuğun gazaları ve misyonerliği de o derece hakikattir. Bu şeyh, Kırma giden kafileler arasına bir kaç arkadaşıyla karışmış, Kırımda bir zaviyeye yerleşmiş. O zamanın beyleri bu gibi meczuplara kıymet verdikleri için, onların arasına karışarak Edirneye ve İsakçı'ya seyahat etmiş olabilir; bu hal, Bektaşî an'anesinde büyütülmüş gitmiştir. Efsaneveya veya an'aneveye göre Hacı Bektaş, İslâm dünyasını halifeleri arasında taksim ile halkı ve ülkeleri onlara vermiş, yalnız Çepnileri, Kadıncık Ananın kocası ve Çepni reisi Sarı İsmail boyunu, kendi ocağına bağlamıştır. Bugün dahi Anadolu Alevîleri ayrı ayrı ocaklara bağlıdırlar; nitekim Çelebi Cemaleddin Efendi, bir aralık hükûmet nezdinde nüfuz kazanınca bu ocakları tanımamağa ve bütün Alevîlerin serçeşmeye (Çelebi ocağına) bağlanmasına çalışmıştı; bu yüzden diğer ocaklılar,

32) Z. V. Toğan, Umumî Türk Tarihine Giriş adlı eserinde, İlhanlılar zamanında Önasya Türklerinin kültür hayatı, Türklerin ve Tatarların Balkanlarda yerleşmeleri (ss. 246-258) tafsil, Saltuk hakkında da sarih malûmat ve vesikalar verilmiştir. Bak. ss. 255, 257, 322, 325.

33) H. Ziya Ülken, Mihrab Mec, «Anadolu tarihinde dinî ruhiyat müşahedeleri ve Burak Baba» ss. 441,

eski ocaklarını bırakıp Çelebilere bağlananlara «dönükler» derler. Bu eski ocaklılarla Çelebiler arasında hâlen gerek âyin ve vazife, gerek hak ve ocak bakımından ihtilâflar vardır.

Şu cihete dikkati çekelim ki, Kıpçak, Kırım ve Balkan ellerine Safiyüddin Erdebîlî veya Sarı Saltuk gibi şeyhlerin irşad için gittiklerine dair ağızdan toplanmış rivayetler, bazı tarihçilerimiz tarafından, «din neşri için gittikleri» mânasına alınmıştır. Biz de durumu bu cepheden mütalâa etmiş bulunuyoruz. Halbuki islâm dinini yaymak, irşad için gitmek, kitleler halinde göç etmek başka başka şeylerdir. Müslüman kabilelerinin, müslüman olmıyan milletler arasına, bilhassa dinî teşkilâtı bulunan yerlerde ve hele Haçlı Seferleri yüzünden taassubun son haddini bulduğu sıralarda, müslümanlığı yaymak için göç etmiş olmaları kolay kabul edilir şeylerden değildir. Şeyhlerin irşad etmeleri, kendilerine mürid veya tâlib kazanmaları da, ancak müslüman olmuş kitleler arasında bahis konusu olabilir. Din neşri ise büsbütün ayrı bir iştir: Bu işin imkân sahasına çıkması tebliğ edilen din esaslarının vâzih, gayri şahsî ve alenî olmalarına, mübeşşirlerin de kültür üstünlüğüne sahip, hâkimiyet tesis etmiş veya muhiti hazırlamış bulunmalarına bağlıdır. Bu şartlar bulunduğu yerde müslümanlık intişar kabiliyeti bulur; nitekim Hazarların, Şimal Bulgarlarının, Oğuzların ve Selçukluların, Karahanlıların kitle kitle müslüman olmaları bu şartlar altında vukua gelmiştir. Bu ulusların ülkelerinde Ahmed Yesevî'nin ve halifelerinin hareketleri ve menkabeleri, müslümanlığın yayılmasından en az yüz sene sonra başlar. Süffîlik veya münzevîlik ise bulunduğu topluluğun dışında intişar sahası bulamaz; çünkü, bünyesi buna elverişli değildir. Altun Ordu Devleti'nin ve İlhanlıların müslümanlığı kabul etmeleri ve islâm dininin Osmanlılardan evvel Balkanlarda intişar sahası bulması bu âmillerle izah edilebilir. Olcayto (Hudabende) nin şiliğe temayülü Azerbaycanda ve Moğollar arasında müslümanlığın umumîleşmesinden sonra vukua gelmiş bir hadisedir.

Tarihî hakikatler böyle iken halk arasında başına boynuzlar takup, def vurup, şarap içip raksederek Barak Baba, arkasına postu, eline ağaçtan kılıncı alıp yürüyüp giden Hoy Ata, yedi başlı ejderi öldürüp papazı uçuran Baba Saltuk, posta binip denizler geçen Geç Baba hareketlerini müslümanlığı yayma âmillerinden saymak mümkün müdür? Bunların yapabildikleri şey, henüz müslümanlıkta rûsuh bulmamış Türk ve Moğol boyları arasına ve dağlık mıntakalarda kültür merkezlerinden uzak kalmış göçebeler içine gizli veya bâtinî sofuluklarını sokmaktan başka birşey değildir. Bu hareketi, şâman âdetlerini yaşatmağa mâtuf bir hamle gibi alabiliriz; amma bu, açıkça söyliyelim bir ilerleme hamlesi değil, bir gerileme ve istismar hareketidir. Babahlardan ve Saltuklardan yüz yılca evvel çıkmış bulunan Bâtînlîlik de, eski dinleri, müslümanlık adı altında yaşatmak gayesini gütmüştü. Bunlar da müslümanlığın henüz kökleşmemiş bölgelerinde, bedeviler içinde veya dağlıklar arasında kendilerine barınak buldular. Mukanna' «Nahşeb» de, Babek «Deylem Dağları» nda, Ebu Tahir «Ahse ve Bahreyn» bedevileri arasında, Fatımîlik hareketi «Yemen» in dağlık mıntakasından ve Garbî Afrikada ve zümre zümre «Cebel-i Dürüz» de «Cebel-i Aleviyyin» de ve hattâ Nasır-ı Husrev Orta Asya yaylalarında ve Keşmirde, Hasan Sabbah «Alamut» da, «Horasan» da ve «Kefersut» da faaliyete geçmişlerdi.

Bugün dahi Anadolu'da Babahlılar, Tahtacılar, Saltuklular dağlık bölgelerdedirler: münevver tabaka ile karışmaktan kesilmiş, kendi masalları ve sırrî hayatları içinde dedeler hesabına yaşarlar.

Saltukname, Salname ve Traşnameler; Hacı Bektaş ve Otman Baba, Sultan varlığı (Şucauddin Veli) vilâyetnameleri; Şeyh Safî ve İmam Ca'fer menakıpları, mekâlat, Ferişteler oğlu tercümeleri, Noktat ül-Beyan, Cebbar Kolu ve «Hızır der ki» risaleleri, matbu olan Hüseyinîye, Kumru ve Faziletname gibi eserler okunursa, zihniyetin ve hurafe-lerin derecesi anlaşılır. Bu eserler, henüz dimağlarında illiyet ve ayniyet mebdelerinin teşekkül etmediği etsaneler çağının insanına hitap ederler. Bu çağa dönmeden Horasan Erenlerini (!) birer gâzi, efsaneyi fütuhât projesi, babaları birer misyoner, masalı siyâsî vasiyetnâme saymak mümkün olmaz.

Şurasını da açıklıyalım ki, bugün Anadolu'da Hacı Bektaş ocağını (Çelebileri) tanımayan birçok alevîler vardır; bunlardan biri Sarı Saltuklulardır. Tunceli vilâyetinde, Derim taraflarındaki bir kısım alevîler, Sarı Saltuk ocağına bağlıdır ve bu ocaklılar, Sarı Saltuk evlâtlarından olduklarını söylerler ve, Sarı Saltuk soyadını taşırlar. Barak Ba-

ba şathiyatında Hacı Bektaşın bahsedilmediği halde Sarı Saltuktan bahsedilmesi de dikkati çekmektedir.

Sarı Saltuklulardan başka, Tahtacılar da Çelebi ocağını tanımazlar. Bunlar, Meşrutiyet devrine kadar, Hacı Bektaşın adını dahi işitmiş değillerdi. Nefesleri kâmilen: Hatâi Kul Himmet, Abdal Musa ve Kul Veli'nindir. İki ocağa bağlıdır: Yarın Yatır'ların pirleri Ceyhan kazasında Dur Hasan Dede köyünde bir zat, Emirli ocağının pirleri Islâhiyede Çerçili köyünde İbrahim Sanı'dır. Bunların an'anelerinde Şah Hudabende geçer ve kendilerine verilen aşiretleri gösteren beratta «Hatem-i Enbiya Şah Ali Abbas» mühürü vardır.

Bir ocak da, Şeyh Safi ocağıdır. Kızılbaşlar diye tanınırlar. Şah İsmail'in ilk zamanlarında Şah Kulu idaresinde bir çok aşiretleri Anadolu'ya getirmişlerdi. Çaldıran seferinde Hacı Bektaş ocağına bağlı Aleviler ve Yeniçeri Bektaşlıları, bunları, Hacı Bektaşın haricileri telâkki etmişler ve bunlarla pir aşkına döğüşmüşlerdi. Bunlar Anadolu'dan sürüldükten sonra, bakiyeleri, diğer Aleviler arasına sokulmuş ve «buyuruk» adı altındaki İmam Ca'fer menakibine karşı, bir de Şeyh Safi menakibi sokmuşlardır. Bunlara göre sürekle «Erdebil» dir. Erdebil de, «erişirsen bilirsin» mânasına bir yatırım adıdır.

Bir de Babalı (Babâî) lar vardır. Bunların bir ocağı, Bulgaristan'da kalmış olan Hasköy'de «Otman Baba» dır; diğeri Seyyid Gazi yanında «Şücaüddin Ocağı» dır. Otman Baba, vilâyetnamesinde Şeyh Şücaî pir olarak tavsiye edildiği ve kendi nesli tükendiği için Babalılar hâlen Şücaüddin'den gelip müşidlik vesikası alırlar. Çelikkale (Kırıkkale) deki Hasan Dede'liler ve Bulgaristandaki Babalılar bunlara bağlıdır. Bunların, bir zaman Sûriyeye sürülmüş ve hâlen kendilerine bağlı köyleri de vardır. Anadolu'da bir kaç Alevî köyü, Otman Baba zaviyesinden gelen Dede'yi tanırırlar. Babalılar, Hacı Bektaş ocağına ancak sevgi gösterirler; sahip-musahip (kardeş tutunma), görünme (çubuklanma veya pençelenme veya abdest verme) ve mürid görme (hak toplama) gibi mes'eelerde ihtilâf halindedirler³⁴.

Nasıl Anadolu'da Arap aleviliği denilen «Nuseyrîler» kendi aralarında, Seyhli, Selmanlı veya Hayderi, Kerazi gibi kollara ayrılmış ve bunlar da sakız ağacını, güneşi, suyu, ateşi taziz eden müfritlerle, Nuseyrîliği, müslümanlığın bir tasavvuf mesleki gibi veya şiilik ile sünnilik arasında bir tarikat gibi alıp, namaza, oruca ve feraize riayetle, içkiyi semai kabul etmiyen mütediller varsa, Türkmen Aleviliği içinde de, namaza oruca devam eden fakat muharremde matem tutan zümreler vardır. Bizzat şehir bektaşlıları (müccerret kolu) arasında bu meslek ve sürekle farkları vardı. Bugün Çelebi kolu Aleviliği (köy Aleviliği), müccerret kolunun ortadan kalkması üzerine, onların yolunu tutmağa ve gizliliğin bazı şartlarını kaldırmağa temayül etmektedirler. Arap Aleviliği müstesna, Arnavud Aleviliği de denilen, -Bektaşlığın müccerred kolu dahil- bütün köy Alevî zümreleri arasında meslek ve sürekle farkları olmakla beraber, hepsi an'anede birleşirler. Tahtacılar, Yavuz'un Mısır seferinden önce, Dulkadır ve Ramazan oğullarının bölgelerinde oturdukları için Şah İsmail (Hataî) an'anesine bağlılıklarını muhafaza ederler. Bunları ve Şeyh Safi ocağına bağlı Kızılbaşları istisna edecek olursak, diğer Türkmen alevîlerinin hepsi Baba İshak'a bağlıdır. Sarı Saltuk, Barak Baba, Seyyid Cemaleddin Kalender, Celâleddini Rûmî'nin kışkandığını Sipehsâlar risalesinde gördüğümüz Buzağı Baba, yine Mevlânâ'nın kışkandığını Eflâkî tezkeresinde gördüğümüz Şeyh Babayi Merendi³⁵, aynı eserde Mevlânânın çekemediğini gördüğümüz Hacı Bektaş, Hoy Ata, Sarı İsmail, Hacim Sultan ve Horasandan geldiği söylenen Taptık Emre, Azerbaycan'dan gelen ve Baba İlyas müridlerinde-

34) Babalılar, Bektaşlıların Babalar kolu zümresinden ayrıdır. Babalılar'ı (Babâîleri), Babalar kolu diye anılan şehir Bektaşlılığı ile karıştırmamalıdır. Şehir Bektaşlılığına Müccerred kolu denir; Arnavud Bektaşlılığı da budur. Babalılar ve Babâîler, Saltuklular zümresine yakındırlar. Anadolu'da Şücaüddin (Sultan Varlığı) talipleri veya Otman Baba (Hüsam Şah) talipleri diye anılırlar. Balkanlarda ise, açıkça «Babâî» adını taşılar.

35) Buzağı Baba ve Celâleddin hakkında bakınız: Sipehsâlar risalesi, Kânpur tab'ı, 1319. Sultan Rükneddin ve Buzağı Baba ss. 42. Şeyh Baba Merendi için, Eflâkî Dede tezkeresi, matlab Hacı Bektaş-ı Horasanî (İst. Üni. Kütüp. yazma eser). Hacı Bektaş hakkında, Eflâkî Dede tezkeresinde ve Hacı Bektaş'ın büyük vilâyetnamesinde Mevlâna Celâleddin bahislerinde hikâye aynı vechiledir, birbirini tutar. Eflâkî Dede bu tezkeyi 718/1318 de Ârif Çelebinin müşidlik tahtında olduğu sıralarda yazmıştır. Mevlâna Celâleddin bu zatı Hacı Bektaş'a göndermiş. Mıhrap Mecmuasında H. Ziya Üiken'in Hacı Bektaş hakkındaki yazısında bu metinler aynen verilmiştir.

nim, Seyyid Elvan tarikatındanım diyen Geyikli Baba, Baba Abdurrahman, Baba Halil ve Muhlis Baba, bunların hepsi Bektaş an'anesine dahildir. Gerçi Bektaşî tarikatı Orhan Gazi zamanında teşekküle başladı ve Bektaşî dergâhı, meydan evinin kapısında yazılı olduğu veçhile 769/1367 de Melik ül-Meşayih Ahi Murad (Hudavendigâr Gazi) zamanında teessüs etdiyse de an'ane Alevîlere göre Horasanlı Baba İlyastan, hakikatte ise, bir Batınî dâisi olup, Baba İlyasa mürid olarak ortalığı ateşe veren Kefersud'lu Baba İshaktan başlar. O tarihlerde, Şeyh Safiddin-i Erdebilî sünnî ve Nakşibendî tarikatında idi. Eanlarda Alevîlik Cüneyd ile başlar; Şiilik ise, Şah İsmailin hükümdar olup, Alevîliğin resmî bir mezhep olmağa elverişli olmaması yüzünden alenî olmak zaruretiyle meydana çıkmış, fakat ocak, el altından gizli süreği devam ettirmek üzere kızılbaşlılığı yeni bir mefkûre halîne sokmuştur. Anadolu dakilerde gizliliğin menşelerinden biri de, Şah İsmail taraftarlığından ileri gelir. Binaenaleyh Sarı Saltuk, Bektaşî tarikatının teessüs etmediği bir zamanda yaşadı, o tarikattan değildi demek doğrudur ama bu, bütün bu adı geçen şeyhler ve zümreler için de böyledir; lâkin, Sarı Saltuk Hacı Bektaş an'anesine dahil değildir demek, tarihi ve an'aneleri bilmemektir.

Yunus Emre'nin şu:

**Yunus'a taptık ve Saltuk ve Baraktandır nasib
Çün gönülden cuş kıldı men niçe pinhan olam. 36**

beytinde; Barak Baba'nın şahiyyatında «Saltuk Ata, Miskin Barak» sözünde ve Anadolu Alevîlerinde hâlâ yaşamakta bulunan ve pirlerin mezarlarından bahseden bir nefeste:

**İsakça'da Sarı Saltuk yatar
Varup ziyaret ettin mi turnam.**

beytinde onun an'anede dahil olduğu görülmektedir.

Sarı Saltuğun hristiyan azizleriyle karıştırılması ve papazlarla olan münasebeti de Alevî an'anesine dahil bulunan efsaneler mahiyetinden başka bir değer taşımaz. Hacı Bektaş velâyetnamesine göre, Bedahşan fâtihi ve bu bölgenin misyoneri olan Haydar Sultana, Hacı Bektaş, papazları islâm etmek suretiyle hapisten kurtarıyor. Velâyetnamede buna benzer bir çok efsane daha vardır. Sipehsalâr risalesine göre, Mevlâna Celâleddin, İstanbul dışındaki büyük manastırın baş papazı ile muhabere eder ve bu papaz, hakikatte erenlerdendir. Baba İshak müridlerinden olduğu, Karamanlıların cediti bulunduğu söylenen Nure Sofi, sık sık Ermeni manastırına devam ve papazlarla münasebet te'sis ettiği için, bazı kimseler tarafından Ermeni papazı olarak gösterilir. Şeyh Bedreddin'in de bir papaz ve bir hristiyan an'anesi vardır. Bunlar efsaneleşmiş hâdiseler ve sonradan teşekkül etmiş an'anelerdir.

Şemseddin Sami'nin, Kamus ül-âlâm'ının Sarı Saltuk maddesinde «Bektaşî tarikatının saf dervişleri Korfu adasındaki Aya Spiridion'un kadidine ve Ohri gölü kenarında bir manastırda bulunan Sen Naum'un mezarına, Sarı Saltuk Babanın mezarı diye bakarak ziyaretlerine giderler» demesi boş değildir. Kendisi bu an'ane içinde büyüyen ve bu yerleri karış karış bilen bir adamdır. Filhakika Korfu adasındaki mezar, İznikte kurulan ilk konsilde hazır bulunmuş bir hristiyan azizinin mezarıdır, Bektaşî an'anesinin teşekkülünden bin sene evveline aittir; hâlen bu azizin neslinden olduğunu söyleyen bir hristiyan ailesi, oranın mütevellisi bulunmaktadır. Azizinin mumyalanmış ayaklarına, her yıl altundan bir çarık giydirilir ve azizin, bu çarıkla gezip onu eskittiğine inanılır. Tabutunun altın kapağı da hristiyanlar tarafından yaptırılmıştır³⁷.

İstanbul'da Baba Ca'feri, hristiyanlar ziyaret eder ve ona adaklar adarlar; Aya-sofya civarındaki bir ayazmayı da, müslüman kadınlar ziyaret ederler. Selânikte Porta Kadın, Gümüşhanede Yılanlı Kaya, hem müslümanlar hem hristiyanlar tarafından ziyaret edilirdi. Şehzade Başında karakol karşısındaki mezar, bir hristiyan azizine aittir. Meryemin kabri de bu nevidendir. İslâm dininde hristiyan havarileri ve Meryem,

36) Bu beyt bazı eserlerde şöyledir: Yunusa Taptıktan oldu hem Baraktan Saltuğa ol nasib çün cu kıldı ben nice finhân olam.

37) Bu malûmat, sayın Evrenos Zade Sami beyin mahallî müşahedesine ve nakline müstenittir.

birer velidirler ve ziyaretin sebebi budur. Hadislerin menşei tarihîdir; efsaneler ise, yalnız inananların zihniyetini gösterir. Sarı Saltuğa ait yedi tabut hikâyesi de bu nevidendir³⁸.

Anadoluda âdettir, bazı azizlere türbe veya makam yapılmıştır; meselâ Yunus Emrenin türbesi dört beş yerde vardır: Eskişehirde Sarı Köyde, Erzincanda, Kayseride. Bence doğrusu, Mucur ile Aksaray arasında Taptık Emre köyünden bir kaç saat yerde Yunus Emre tepesindeki harap olmuş tekke çilehane bitişiğindeki Yunus Emre mezarı denilen yerdedir.

Birkaç yerde de Sarı Kız adına türbeler vardır; bunlardan Balıkesirde Ulu Cami önünde, Manisaya tâbi Arpalı ile Burun Eren köyleri arasındaki değirmen yanında Sarı Kız mezarı vardır. Keza Manisanın Kol Dere köyünün başında Sarı Kıza nisbet edilen bir makam vardır. Edremit Kaz dağında yine Sarı Kız diye alevîler tarafından her yıl ziyaret edilen bir makam vardır. Çelikkaleye bağlı bir Sarı Kız köyü vardır ki, ona yakın tepedeki yatacın Sarı Kız olduğu söylenir ve Deli Şükrü Babayı Delice ırmağında yetişip kurtaran karısı Sarı Kız hikâyesi de alevîler arasında meşhurdur. Bunlardan başka Alaşehirde meşhur maden suyu Sarı Kız suyu adını taşır. Kırkağaç ile Soma arasında üveyşli çam vardır, buna da Sarı Kız çamı denir. An'aneyle göre Afyon vilâyetinde bir kasabayı (galiba Emirdağı olacak) Sarı Kız kurmuştur.

İslâmdan önceki Türk an'anesine göre, Sarı Kızlar hayır mabudları veya melekleridir. Bugünün alevî an'anesinde ise Sarı Kız, Hz. Ali'nin kızıdır. Hz. Ali genç kızını bir ihtiyar olan Selman Farisî'ye vermiş ve Selman, güveyi gecesi nikâhını açınca bir ak oğlan olmuştur. Selmanın da birkaç yerde mezarı vardır. Müsbet olarak bildiğimiz bu vak'alar, efsanelerin mahiyetini ve menşeiini gösterip dururken, Sarı Saltuğu en ünlü bir islâm misyoneri ve hattâ Balkanların fatihi ve sahibi gibi vaz etmek kadar ilim karşısında değersiz sözler olamaz.

Eğer bu hikâyelere değer verecek isek, bundan çok daha meşhurları var; Hünkâr Ululuğu Horasandan havalanmış ve selâm vermiş. Fatma bacı Kırşehirde selâmı işittince Rum erenlerine haber vermiş, onlar da hemen tahta kılıçları çekerek ona karşı gelmişler; o, güvercin donuna girerek Suluca Höyük'e konmuş, bunlar da şahin donuna girip peşine düşmüşler..... Sordum, iyi amma mademki bu gelen en uluları imiş neye onu istikbal etmemişler de öldürmeğe kalkmışlar? Şu cevabı aldım: çünkü güvercin donuna girmiş. Bu, insan mantığının ilk prensibi olan tenakuz ve ayniyet mebdelerinin henüz bu gibi kimselerde teşekkül etmediğini gösterir. Bu iptidai zihniyetten mantıkî tefekkür sistemine ulaşmadıkça, bu efsaneler, ancak bu seviyedeki insanlar arasında değer taşır. Tarih ve ilim bunlarla, ancak seviyeyi göstermek bakımından meşgûl olur; Balkanlarda müslümanlığın inkişafı tarihi için değil.

Kanunî Sultan Süleyman'a gelince: Makalede onun hakkında da yanlış ve şaşırtıcı malûmat bulunduğu için bunlara temas etmeden geçemiyeceğiz. Kanunî'yi, 46 yıl süren hükümdarlık devrinde Anadoluyu durmadan rahatsız eden dahilî hareketler ve Kızılbaşlar karşısında olayların menşei ve gayesini bilmez, Yeniçerilerin mânevîyatına vukufsuz, Bektaşîler ve Sarı Saltuk hakkında da habersiz bir hükümdar tasavvur etmeğe kimsenin hakkı yoktur. Onun, iyi tahsil görmüş, zamanının ihtiyaçlarını kavramış, yeni kanunlar vaz edecek, kara ve deniz kuvvetlerini idare edecek kadar olgun ve halkın psikolojisine vâkıf, münevver bir hükümdar olduğunda ittifak vardır ve bu yüzden, garplılar onu, «Muhteşem» diye anarlar.

38) Dervişler tarafından Sarı Saltuğa nisbet edilen yedi ülkede yedi türbenin müslümanlık devrinden evvelki hristiyan azizlerine ait olduğunu F. V. Hasluck, Bektaşîlik adlı eserinde (Ragıp Hulusî «Özden» ter. ss. 114-120, İstanbul, 1928) isimleri tasrih ederek göstermiştir. Okıç bu türbelerin adlarını ve bunların, bil'ahere yediden ziyade, yirmiyeye çıktığını, metin zikretmeden bu eserden aldığı halde bu mezarların diğer bir vesika veya menbaa dayanmadan Sarı Saltuk'un imiş gibi göstermiştir. Biz, şunu ilâve edelim ki, bu menkıbeler arasında hristiyanlıktan evvel Yunan ve putperestlik devrinde teşekkül etmiş olanlar bulunduğu gibi, gene puperestlik çağında yapılmış mabetlerde, meselâ Selanikte Ortaç Baba ve Şeyh Suyu ayazması, Tarsusta Şit Türbesi ve Ashab-ı Kehf mağarası, İstanbulda Yuşa' tepesi ve Üsküdar'da Nuh kuyusu ve Korfu adasındakiler ve umumiyetle su kaynakları ve kaynaklar yanında ağaçlar, bu suretle azizlere ve babalara nisbet edilmiştir. Bu bakımdan bu gibi efsanelerin teşekkülü çok eskidir.

O, ulemayı meclisinden eksik etmez, şeyhlere lâıık oldukları saygıyı göstermekte kusur yapmazdı. Osmanlıların dört fakülteli büyük üniversitesi onun zamanında açılmıştı. İlim hadiselerini günü gününe takip ederdi. İyi tarih bilmekle beraber, tarihi ve ilmi eserler yazılmasını teşvik ederdi; kendisi de, üç dilde şiir yazardı ki, Muhibbi mahlasıyla büyük bir divanı vardır. Sefere giderken yanına aldığı ilim hey'etinde âlimlerden, şeyhlerden ve şairlerden, tarihçilerden, mühendislerden ve kumandanlardan müsteşarlar bulundurur ve yerine göre ilmi mevzular ortaya atar ve mübahaselere iştirak ederdi. Ebussuud'un meşhur tefsiri ve bir çok eserler ve tarihler, onun teşviki eseridir.

Kara Buğdan seferinde olayları günü gününe takip etmiş ve eserini, seferin sona ermesinden bir yıl sonra H. 945 (M. 1538) da bitirmiş bulunan Nasuh Matrakçı'nın bu mevzuda yegâne muasır kaynak olan «Fetihnamei Karaboğdan» ında: «Hudavendigâr hazretleri Nehr-i Tuna iskelesine varup Baba'da asûde hal olan havarik-i âdat-ı kahire ve bevarik-ı keramat-ı bâhire ve sahib-i serir-i vilâyet ve tacdar-ı iklim-i keramet Sarı Saltuk ziyaretine varup, siz işlerinizde sıkıldığınız zaman kabirlerde yatanlardan yardım isteyin³⁹, kavlince himmetlerinden müstefid ve bereket-i ziyaretlerinden lezzet-i cedit ahzettikten sonra⁴⁰» demektedir ki, bu ifade Kanunî'nin şeyhlere ve yatırlara olan saygısının delilidir. Aynı zamanda bu vesika, Kanunî'nin hem Sarı Saltuk hakkında malûmat sahibi olduğunu, hem de ziyaret edilecek bir zat olduğunu kani bulunduğunu gösterir.

Okıg, makalenin ikinci kısmını teşkil eden fetva bahsine şöyle başlar: «Kanunî Sultan Süleyman 1538 senesinde Buğdan seferine giderken, Sarı Saltuğun Baba dağındaki türbesini ziyaret etmiş» bu söz için 45 No. lu notta «Muhâçname» yi ve bundaki bir notu⁴¹ delil olarak gösterir. Halbuki, İbn-i Kemal'in Muhâç seferi hakkındaki eseri, bundan on bir sene evvel H. 933 (M. 1527) yılında tamamlanmıştır; İbn-i Kemal de bu vak'adan dört sene evvel vefat etmiştir. Onun eseri nasıl menba gösterilebilir?⁴² Sözüne devam ediyor: «Sarı Saltuk hakkında işittiği efsanelerle karışık rivayetlerin ne dereceye kadar doğru olduğunun tevsiki için bil'ahere en yetkili ve en bilgili zat olan Şeyhülislâm Ebussuud Efendiye müracaat etmeğe karar vermiş ve bu hususta ondan bir fetva istemiştir» diyor. Halbuki, Ebussuud Efendi, bu tarihte şeyhülislâm değildi. Bundan sekiz sene sonra şeyhülislâm olmuştur. Bu durum karşısında Kanunî'nin, hayatının sonlarında Zigetvar seferinde bunu mektupla sormuş olması nasıl düşünülebilir. Sonradan bahis edüp Sarı Saltuk hakkında istifta eylediği surettir» denilmektedir. Kanunî'nin Niş'e irsal edüp Sarı Saltuk hakkında istifta eylediği surettir» denilmektedir. Kanunî'nin Niş'e gittiği tarih, Hüseyin Yurdaydın tarafından yayınlanan Ferdî'nin Süleymannamesi'nde⁴² günü gününe yazıldığına göre 927/1521 yılındadır. Bu tarihte Ebussuud, Davud Paşa medresesinde müderristi. 932/1526 yılındaki Muhâç seferinde ise, İstanbulda değildi. Bursada müderris bulunuyordu. Buğdan ve Estergon seferleri sıralarında (944/1537 ve 950/1543) tanınmağa başlamış ve sadr-ül-ulema olmuştu. Bu tarihte ise, İbn-i Kemal'in büyük tarihi yazılmış ve burada Muhâç seferi yazılırken Sarı Saltuk'un dinî durumu «evliyaul-

39) Umumiyyetle hadis diye tanınan ve metinde Matrakçı tarafından doğru olarak kavî diye vasıflandırılan bu ibare, metinde arapçadır; buraya türkçesi alındı.

40) Birinci derecede vesika olan bu metin, Hüseyin Yurdaydın tarafından, eserin Revan Köşkü kütüphanesinde 1284/2 numarada kayıtlı bulunan yegâne nushasından çekilmiş mikrofilminden alınmıştır (varak 111 a). Bu sahada çalışmakta olan arkadaşımız H. Yurdaydın, araştırmaları sonunda, İbn-i Kemal'in «Tevarih-i Âli Osman» adlı eserinin onuncu defterini teşkil eden Kanunî devri vekayîinin Kanunî'nin cülûsundan 933/1526 yılına kadar gelmiş olduğu ve şimdiye kadar «Muhâçame» adıyla İbn-i Kemal'e nisbet edilen eserin, mezkûr onuncu defterin Muhâç seferini anlatan kısmının ayrıca istinsah edilmiş olmasından ileri gelmiş bulunduğu neticesine varmıştır. Bu İbn-i Kemal'in «Tevarih-i Âli Osman» ının son bahsinden ibaret bulunan, Muhâç seferine dair kısmını muhtevî pek çok yazma nushalar İstanbul kütüphanelerinde mevcut bulunmaktadır.

41) Kaynak göstermekte yazarın usulü anlaşulamıyor. Burada gösterilen bu kaynaktan ma-da 31 No.lu notunda, Ohri gölü kenarında Manastırda Sarı Saltuk mezarı olduğuna delil olarak Kamus ül-Âlâmı gösterir. Halbuki Ş. Sami, buranın bir hristiyan mezarı olduğunu açıklar. Keza, 16 No. lu notunda 12 eserin adı yazılmıştır; bunlar, aynı eserin muhtelif nushalarıdır ve hepsi, Sarı Saltuğun Bektaşî an'anesinde dahil bulunduğunu irâde eder. Halbuki yazarın davası, Sarı Saltuğun Bektaşîlikle hiç bir ilgisi olmadığını.

42) Bak. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Der. c. VIII, s. 1-2, ss. 214, Ankara, 1950.

lahtandır» ifadesi ile belirtilmişti⁴³. Nitekim Buğdan fetihnemesi de bunu te'yid etmektedir.

Görülüyor ki, ruh ve mâna bakımından Ebussuud'un böyle bir fetva yazmış olması ihtimali olmadığı gibi, vakıalar ve tarih bakımından da böyle bir ihtimal mevcut değildir. Bunun için de, muharrir şaşkınlıklar içindedir. Bir kere «Kanunî Süleyman 944/1538 de Buğdan seferine giderken Sarı Saltuk hakkında şeyhülislâm Ebussuud Efendiden fetva istemiştir» dediği halde; biraz sonra, 49 No. lu notta «Kanunî muhtelif seferlerinde Niş'ten geçmiştir. Bu istiftanameyi, son seferi olan 1566 tarihindeki Zigetvar seferinde yazmış olduğu muhtemeldir» diyor.

Birbirini tutmayan bu ihtimallere göre, Kanunî, ölümünden 46 yıl evvel Niş'ten geçiyor, 20 sene sonra Buğdan seferinde bir takım rivayetler işitiyor, bundan 26 sene sonra da Ebussuud'a soruyor: İttıla tarihiyle ziyaret tarihini ve nihayet istifta tarihi arasında nasıl kapamalı? Biliyoruz ki Kanunî, Zigetvar seferinde hasta idi; helâllik dilemek için Ebussuud'a bir mektup yazmıştı. İstiftayı uyduran kimse, bu mektubun ilk fıkrasını tahrif ile fetva şekline sokmuş, Sarı Saltuk Babâilerine karşı bir aksülâmel yapmak istemiştir; işin mahiyeti bu.

Makale yazarı 51 No. lu notunda Ebussuud'a yazılan mektubun Niş'ten (?) veya Zigetvar seferine giderken (!) gönderdiğinde tereddüd gösterdikten sonra, buna göre bahis konusu olan istifta da bu vesile ile «Zigetvardan yazılmış olabilir» diyor. Zahmet edip birinci elden kaynaklara bakılmamış. Atâî, Zeyl-i Şakaik'ta, Kanunî'nin, öleceğini anladığına şahid olarak Ebussuud'a yazdığı mektupta «halde haldaşım tariyk-ı hakta yoldaşım, âhîret karındaşım mevlâ Ebussuud» diye hitap ile ona veda' ettiğini ve helâllik diletiğini ve mektubun sonuna «bendei huda Süleyman-ı biriya» imzasını attığını kaydediyor⁴⁴. Görülüyor ki Kanunî, sinde sindaşım da dememiştir; çünkü Ebussuud ile bir yaşta değildiler. Bu durumda Kanunî'nin istiftasından ve Ebussuud'a atfedilen uydurma fetvanın sihatinden nasıl bahsedilebiliyor⁴⁵.

Okıç yazısında (ss. 53) «Sarı Saltuğun faaliyeti, mezarları, tekkeleri ve hayat sahası hep islâv kavimlerinin bulunduğu yerlerdir» der ve biraz evvel Trakya, Makedonya, Vardar, Korfu'dan bahsettiğini unuttur. Sonra, «bizce onun büyük bir ehemmiyet taşıyan, bütün islavlara islâmlaştırma projesi üzerinde ciddiyetle durmak lâzımdır; böyle bir muazzam proje tahakkuk etseydi, İskandinavıyadan başlayarak Adriyatik denizine kadar imtidad eden bir hat. garbî Avrupa ile islâm âlemi arasında bir hudut teşkil edecekti; fakat hayatında muvaffakiyetle neticelenemiyen bu programını sonraki nesillere emanet bıraktı ve kendi tasrih ettiği yedi gayri müslim memlekette mezarının bulunmasına karar vermekle müstakbel nesillere muazzam bir siyasi vasiyet bıraktı. Ne yazık ki, ne Selçuklular, ne Osmanlılar bu projenin ehemmiyetini lâıkiyle kavrayamadılar» mutalâasında bulunur. Evliya Çelebinin Sarı Saltuğa rahip diye iftira edenleri protesto etmesi de onu derin düşünceye sevk ediyor. «Evliya Çelebi, müfterilerin hiç birinin adını zikretmiyor; acaba Ebussuud Efendinin fetvasından (!) haberi yok mu idi? Yoksa Ebussuud Efendinin sonradan sofulara katıldığını zannettiği için mi bu fetvayı meskût geçmiştir? Bu cihet şimdilik (!) meğhul kalmaktadır» der (ss. 57). Sonra, Sarı Saltuğun Bektaşilik ile

43) Okıç, İbn-i Kemal'in Muhağnamede yazdığını söyler; halbuki İbn-i Kemal'in böyle bir eseri yoktur. Muhağname başkalarına ait olmak üzere bir kaç tanedir. En meşhuru, İbn-i Kemal'in talebesinden Celal Zade Salih Efendinin (vefatı 973/1565) dir. Bak Bursalı Tahir, Osmanlı Müellifleri, c.II,ss.279.

44) Bak. Atai, Zeyl-i Şakaik, XIV.gaza bahsi, ss.97, İstanbul, 1268.

45) Hacı Bektaş velâyetnamesi iki tanedir. Büyük velâyetname, Hacı Bektaşın kerametlerinden ve gösterdiği rumuzdan, gazalarından ve halifelere verdiği ülkelerden bahseder. Orta eb'adda 300 sahifedir. Bu eserde: mısıl, becit, çak gibi kelimeler, velâyetnamenin Romanya türklerinin lehçesiyle yazılmış olduğu Tap edilmediği gibi, yazmaların hiç birinde de tarih ve imza ve yoktur. Ebussuud devrinde mevcut olduğuna dair hiç bir yerde bir kayıt bulunamaz ve belki bir çok yerlerden muhtelif an'aneler teşekkül ettikten sonra toplanmıştır. Küçük vilâyetname ise matbudur. Şeriat'tarikat, ma'rîfet, hakikat, yani dört kapı, kırk makamdan bahseder ve bir takım şeyh ve mürit, şeytan, hubbu dünya ve terk-idünya mes'elelerini anlatır. Bu eserden, köy alevilerinin elinde hiç bir nusha yoktur. Bu cihet ve eserin ifade tarzı, bunun da, muahhar bir devirde ve Balkanlarda yazıldığını gösterir. Her ikisinde de tekfiri icabettirecek bir söz bulunamaz; esasen, bunlarda akide ve âyinden bahis yoktur. Sarı Saltuk hakkında, büyük velâyetnamede bir bahis vardır, oda yukarıda gösterilmiştir.

hiç bir ilgisi olmadığına dair iddiasını unutarak, onun sufi olduğunu isbat için «Kutbüddin Haydar, Hacı Bektaş Veli, Karaca Ahmed, Taptık Emre ve Seyyid Cemal Kalender gibi kalenderlerle samimî münasebetleri vardır» der (ss. 57). İki satır altında da, Sarı Saltuk için «bıyıklarını ve sakallarını traş eden kalenderleri şiddetle muahaze eder, kadınlı erkekli âyinler yapan büyük Türk şeyhlerine ihtarlarda bulunur, şiirlerle ve haricilerle harbederdi. Kendisi sünnî ve hanefî idi. Hal böyle iken, Ebussuud Efendinin fetvası neden bu kadar ağırdı» (ss. 58) der, ve sebeplerini araştırır ve bu sebepleri, Sarı Saltuk adının Bektaşî velâyetnamelerine girmesinde ve hristiyan halkın Sarı Saltuğa olan sevgi ve hayranlığında bulur. Sonra da «Ebussuud Efendinin bu velâyetnamelerden mülhem olduğu anlaşılmaktadır⁴⁶; eğer Sarı Saltuk hakkında kritik bir eserden (!) faydalansaydı ve onun hakikî hüviyetini tesbit edebilseydi, fetvasını tam tersine vereceğini tahmin etmekteyiz» diyerek makalesine son verir.

Biz yazarın yedi tabuttan bahsetmesini efsane olarak naklediyor zannederdik, meğer o, muazzam bir proje ve gelecek nesle bir siyasî vasiyetname imiş; Evliya Çelebi ne düşünürdü acaba? Bu şimdilik meçhulmüş. Sarı Saltuk, hem sünnî, hem hanefî imiş ve Kalenderlerle sıkı münasebeti varmış; Ebussuud Bektaşî vilâyetnamelerine bakarak fetva vermiş, hakikî hüviyetini bilse tersine fetva verecekmış. Bunlar nedir? İlim mi, tarih mi, tahayyülât mı yapılıyor? Bu mülâhazalarla bir ilim yolcusunun araştırmaları arasına da ne münasebet var?

Bir ilim yolcusunun gayesi, hakikatı aramaktır; bunun için de Evliya Çelebinin ağızdan toplanan Baba Saltuk hakkındaki efsanelerle karışık lâflarına, hatta İbn-i Batuta'nın, yine halktan işittiği «mükâsefe sahibi olduğu menkul ise de hakkındaki rivayetler şer'i şerife mugayir görünür⁴⁶» tarzındaki ifadesinde, akıl ve mantığa sığmayan hurafelere, gazalara ve misyonerliğe ve hatta kâfirdir, keşiştir gibi uydurmalara yer verilmiyerek hayalî olmıyan bitaraf araştırmalar yapılır; tarihî kaynaklara, İbn-i Kemal'in ve Matrakçı'nın beyanlarına ve Kanunî'nin ziyareti gibi müsbet vakalara dayanılarak müsbet yolda yürünür. Onun gazaya gittiğine, Danzig'i fethettiğine, büyük bir kumandan olduğuna, binlerce insanı göç ettirdiğine, ülke ülke halkı islâm yaptığına vesika bulunmuyorsa "Dobruca'yı, Trakyayı, Makedonyayı ve Arnavutluğu islâmlaştırması keyfiyeti tereddütsüz olarak onun eseri telâkki edilmektedir" veya "yedi tabut hikâyesi muazzam bir projedir" gibi hayallere kapılmamalı ve sukût etmelidir.

Maksadı ve neticesi belli olmıyan sözler okuyucuları da üzer. «Biz burada Sarı Saltuğun biyografyasını yazmak niyetinde olmadığımızdan, yalnız onun dinî durumunu gösteren bir vesika ortaya koyuyoruz» demek, mazeret değildir; kaldı ki, ortada vesika olarak ele alınabilecek bir şey de yok.

Yusuf Ziya Yörükân

46) Bak. İbn-i Batuta, Tuhfet ün-nezar tercümesi. c.ss.386.